

ANADOLU UYGARLIKLARI

DERS NOTLARI

Paleolitik Çağ

Kelime anlamı olarak eski yunanca *Paleos*= Eski ve *Lithos*= taş kelimelerinden türemiş ve dilimize “ Eskitaş veya Yontmataş Çağı” olarak çevrilmiştir.Günümüzden yaklaşık 400 bin yıl önce başlayan bu dönem yaklaşık 7 bin yılına kadar süregelmiştir. Bu dönemde uzunca bir süre buzul çağı yaşanmış olması sebebiyle insan toplulukları mağara yerleşimlerinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde ortaya çıkan *Homo Erectus* insanın ilk atası olarak sayılmaktadır. Üretim konusunda hiçbir bilgisi olmayan, geçimini avcılık toplayıcılık ile sağlayan bu insanlar günlük yaşantılarını doğada kolaylıkla bulunan çakıl taşlarından kaba aletler yaparak sağlıyorlardı.

İnsanlık tarihinin en uzun sürecini oluşturan bu dönem taş teknolojilerindeki gelişimlere göre “Alt”, “Orta” ve “Üst” olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır. Anadolu’da Paleolitik Çağ’ın en eski yerleşim yeri İstanbul’da Küçük Çekmece Gölü’nün kuzey ucundaki Yarımburgaz Mağarası’dır. İki doğal oyuktan oluşan bu mağara çift girişlidir. Yukarı mağara Ortaçağlarda bir şapel (küçük kilise) olarak kullanılmıştır. Aşağı Mağara ise daha büyüktür ve uzunluğu yaklaşık 600 m.yi bulur. Alt Paleolitik’ten başlayarak Roma ve Bizans dönemlerine kadar süreklilik gösteren 16 tabakadan oluşur. Mağarada Homo Erectus tarzında bir insan fosili ile çok ilkel sayılabilecek ölçülerde çakmak taşı ve kuvarsit yonga aletlerine rastlanılmıştır.Ayrıca köpek, ayı ve bazı boynuzlu hayvanlara ait kemikler yine burada bulunmuştur. Anadolu’da Yarımburgaz’dan hemen sonraya ait stragrafik nitelikte buluntu veren en önemli yerleşim yeri Antalya’nın 30 km kuzeybatısında, denizden 450 m yükseklikte yer alan Karain Mağarası’dır. Bu mağara yerleşiminin korunaklı konumu, ağzının güneye açık oluşu ve geniş bir oturma alanının bulunması sebebiyle her devrede insanların sığınabileceği bir alan olmuştur. Bu yerleşimde Alt Paleolitik dönemden Roma Çağı’na değin süren 8 tabaka açığa çıkarılmıştır.

Neanderthal ve Homo Sapiens insan türüne ait kemikler bulunan bu yerleşim dönemi en karakterize yerleşimdir. Burada bulunan bizon, geyik, at, domuz ve ayı kemikleri burada yaşayan insanların iyi birer avcı olduklarına işaret etmektedir.

Paleolitik Çağ'ın son evresi günümüzden 40 bin ile 10 bin yıl arasında yaşanmıştır. Bu dönemde "Düşünen İnsan" yani Homo Sapiens Sapiens ortaya çıkmıştır. Taş aletler şekillenmiş kaba aletler yerini ince taş aletlere bırakmaya başlamış ve bu dönemde alet yapan alet kullanılmaya başlanmıştır. Kemikten yapılmış iğne ve bız gibi aletler bu dönemin ürünüdür. Mağara duvarlarına yapılmaya başlayan ilk duvar resimleri din, büyü ve sihirle karışık bir av kültürünün ortaya çıkmaya başladığına işaretler. (Antalya, Karain, Beldibi, Belbaşı, Öküzini, Kızılin, Çarkini, Adıyaman; Palanlı, Kars; Camuşlu).

Buzul Çağı'nın (Würm)sonlarına ve Holosen Çağ'a doğru günümüzden yaklaşık 11-12 bin yıl önce dünyamızda yeni iklim koşulları belirmeye başladı. Buzullar kuzeye doğru çekildi, eskinin soğuk iklimi giderek ısınmaya yüz tuttu. Bu değişim ile birlikte bitki ve hayvan türleri de değişmeye başlamıştır. Epipaleolitik olarak da adlandırılan Mesolitik dönem Paleolitik'ten Neolitik Çağ'a geçişi hazırlayan bir geçiş süreci görünümündedir. Mesos =Orta ve Lithos =Taş sözcüklerinden türetilerek Mesolitik yani Orta Taş Çağı adı verilen bu dönemin teknolojik açıdan yeni ekolojik ortama kültürel bir geçişi yansıttığı söylenebilir. Öyle ki, taş alet endüstrisi yönünden Paleolitik Çağ'ın geleneklerini sürdürmekle birlikte, daha küçük dolayısıyla daha hızlı yeni hayvan türleri insanları avcılıkta önemli teknolojik gelişmelere zorladılar. Bu dönem insanların en çarpıcı özelliği " mikrolit " denen, obsidyen, çakmak taşı gibi kayalardan yaptıkları taş aletlerdir. Bu aletlerin yanı sıra kemikten yapılmış aletlerde yaygınlaşmaya başlamıştır.

Önasya'da yaşamını hala besin toplayıcılığıyla sürdüren yeni insan kümelerinin belirdiği bu dönemde Anadolu hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Hatta Neolitik dönemin ortaya çıkmasına yol açan çevresel ve kültürel ortamın olup olmadığı bile bilinmemektedir. Anadolu'daki Mesolitik yerleşimlerin çoğu Toroslar'ın güneyi, Marmara Bölgesi ile Batı Karadeniz'de yoğunlaşmıştır. Antalya'nın 50 km kadar

güneybatısındaki birbirlerinden 5km uzaklıktaki beldibi, belbaşı ve Öküzini mağaraları gerek üst Paleolitik'ten Mesolitik'e geçiş gerekse Mesolitik gelişimi yansıtan yerleşme katlarını yansıtmaktadırlar.

Bütün bunlar Mesolitik Çağ Anadolu insanların çevrelerini kendilerinden önce gelenlerden çok daha etkili bir biçimde değerlendirmeye başladıklarını göstermektedir. Kimi mağaraların kırmızı boya ile yapılmış insan ve hayvan resimleriyle süslenmesi bu çağ insanın da sanatsal yaklaşımlarda bulduklarını gösterir.

Neolitik Çağ

Çağımızın sosyal ve ekonomik düzeninin temelini oluşturan ve *neos=yeni, lithos=taş* sözcüklerinden türetilerek Neolitik yani Yeni Taş Dönemi insanlığın kültürel gelişimindeki en önemli süreçtir. Bu dönemin ana öğeleri, geçici doğal barınaklardan kalıcı köysel yaşama; avcılık ve toplayıcılıktan da üretime yani tarım ve hayvancılığa geçiş olarak özetlenebilir. Böylece avcılık ve toplayıcılık yerini önce yerleşik düzene geçiş, sonra da çiftçilik almaya başladı. Akdeniz havzasının günümüzdekinden daha yağışlı ve serin iklim koşullarının değişikliğe uğraması yani kuraklaşma yüzünden eskiden geniş coğrafi alanlarda dağınık halde yaşayan insanlar artık giderek seyrekleşen su kaynakları yakınına doğru özellikle vadi tabanlarında toplanmaya başladılar.

İnsanoğlu'nun toprağa bağlanmaya başlayışı onu yeni keşiflere itmiştir. Önce güneşte kurutulan çamurun sağlamlığını öğrendiler, konutlar yapmaya başladılar. Böylelikle günümüz şehirciliğini yani uygar yaşamın ilk adımları atılmış oluyordu.İÖ. 7000 yıllarında “berekatli hilal” in (Filistin'deki Lübnan dağından kuzeydeki Amanos dağlarına kadar uzanan bölge) hemen her yerinde buğday, arpa, mercimek gibi tahıllar üretilmeye başlanmıştır. İnsanları sürekli yiyecek arayışından kurtaran bu gelişme hem yerleşimlerin kalıcı olmasını sağladı, hem de büyük bir

nüfus artışına yol açtı. Üretilenlerin kuraklıklar yüzünden bulunamama riskine önlem olarak tahılları depolamayı ve dış etkenlerden koruma yöntemlerini de öğrenmiş oldular.İÖ.6000 yıllarında, evcil hayvan sürülerinin yaygınlaşmasıyla beslenme alışkanlıklarında ve günlük yaşamda büyük değişiklikler olmuştur. Ne var ki, Neolitik çağın sonlarına doğru genel bir çöküş yaşanmıştır. Hemen her yerde yerleşimler terk edilmeye ya da giderek küçülmeye başlanmıştır. Bu küçülmede hem iklimin hem de zorunlu olmadıkça sürü hayvanlarını kesmeyen insanların proteinsiz beslenmesinden kaynaklanan salgın hastalıkların etkili oldukları sanılmaktadır.

Değişen Teknoloji

Paleolitik dönemde kullanılan çakmaktaşı kesici olmasına karşılık darbelere dayanıklı bir malzeme olmasına karşın bazı işler için yetersiz kalmaktadır. Bu ihtiyaç serpantin gibi bazı kayaçlardan alet yapımına itmiştir. Neolitik çağda hemen hemen her yerde “ cilalı balta” olarak adlandırılan, üçgen biçimli ve keskin ağızlı yassı baltalara rastlanmaktadır. Sürmeyle taşla biçim verme tekniğinin öğrenilmesi ve en sert taşları bile delebilen matkap gibi aletlerin gelişmesiyle taş kaplar, bilezik boncuk gibi takılar ve heykelcikler yapıldı. Bunu yanı sıra bazalt gibi gözenekli kayaçlarda işlenerek aşındırıcının ezilmesi için öğütücü ve aşındırıcı aletler yapılmıştır. Bu yeni teknoloji sayesinde insanlar doğaya daha farklı bir gözle bakmaya başlamışlardır. Malahit, doğal bakır ve kurşun gibi kolay bulunan madenlere yönelen insan, bunları ısıtarak işlemenin daha kolay olduğunu görmüştür. Bu dönemde maden işçiliğine en güzel örnek Ergani bakır madeninin yanında bulunan **Çayönü** yerleşmesidir.

Neolitik Çağ Mimarisi

Yuvarlak mimari tipinde başlayan mimari tarzından köşeli dikdörtgen mimari tarz geçilmesi konut mimarisinde bir devrim gibidir. Eğimli olarak birbirine yaslanan kulübe duvarlarının dik duran ve çatı örtüsünü taşıyan gerçek duvara dönüşmesini, temel, kapı, pencere, bodrum, oda içindeki ocak ve baca sorununun çözümünü Neolitik Çağ insanına borçluyuz. Tonozlu çatının ilk tiplerinde bu dönemde rastlanılmaktadır. Taş duvarların yükseltilmesi, arasından da kerpiç ve kerpiç

tuğlanın bulunmasıyla düz dama geçiş yine bu dönemde olmuştur. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biriside kirecin bulunmasıdır. Kirecin kullanıldığı yerleşimler Nevali Çori, Aşıklıhöyük'tür. Bu teknik İÖ.6000 yıllarında terkedilmiş ve insanoğlu Demir Çağı'na gelinceye kadar bu tekniği kullanmamıştır.

Canak Cömleğin Evrimi

İnsanlar deriden veya sazlardan kap yapmayı çok uzun zamanlardan beri biliyorlardı. Ama giderek beslenme alışkanlıklarında değişiklikler meydana gelince ateşe dayanıklı kaplar yapmak için yeni bir malzeme bulma zorunluluğu karşılına çıktı. Önceleri taş kapları kullansalar da İÖ. 6500 yıllarında bu defa alçıyı ve kireci samanla karıştırarak alçı kaplar yapmaya başladılar. İÖ.6200 yıllarında ise kilden kaplar yapmayı denemeleri çömlekçiliğin doğmasıyla başladı.ilk başlarda ihtiyaçları karşılamak için yapılan bu kaplar daha sonra dönemin zevkini yansıtan bezemelerle süslenmeye başladı. Böylece elde biçimlendirilen yüzeyi açkılanarak parlatılan ve çizi kazıma,astar veya boyayla bezenen kaplar, basit bir kullanım eşyası olmaktan çıkarak, hediye ve ev eşyaları arasına girmiştir. Bu dönemde yapılan ilk kaplar, açık ateşe veya fırında pişirilmiş, basit küresel biçimli çömlek kaselerdir. Sonraları astar veya boya ile bezemeli ve hatta hayvan biçimli kap formları ortaya çıkmaya başlamıştır.

Ölü Gömme Adetleri

Üst Paleolitik ile başlayan dönemde diğer dünya inancının ilk belirtileri görülmeye başlamıştır. Neolitik Çağın getirdiği en önemli yenilik artık sabit bir konutta yaşayan insanların ölülerini evlerin tabanına (döşeme) gömmeleridir. Ölüler “hoker” tarzında gömülmesi yerden kazanmak için yapılmış olmalıydı. Dönemin başlarında cinsiyet ve toplumsal sınıf farkını gösteren hiçbir belirti yoktur. Dönemin sonlarına doğru bazı ölümlere ayrıcalık tanındığı ve mezar armağanlarında önemli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Çatalhöyük ve Çayönü'nde bazı ölümlerin kafatasları toplanarak bir yerde biriktirilmiş veya bazı kafatasları kırmızı aşıboyası ile boyanmıştır. Bazen de bedenler çürümeye terkedilmiş, daha sonra kemikler toplanarak yine tabana hoker

tarzda konulmuştur. En güzel örneklerden birisi Çayönü’nde bulunan “kafatası yapısı” olarak adlandırılan içinde 450 kafatası barındıran yapıdır. Dönemin sonlarına doğru ölümler yerleşim yerinin dışına gömülmektedir. Bu tarihten sonra ancak çok küçük bebeklerin veya bazı özel kişilerin mezarları yerleşme biriminde bulunmaktadır. Yine bu dönemde kurban törenleri için ayrı bir yapı ayrıldığına ilişkin bazı kanıtlara rastlanılmıştır. (*Hallan Çemi*)

Ticaretin Doğuşu

Bu dönemde arkeolojik verilerle kanıtlanan en önemli ticaret obsidyen ticaretidir. Bu lav taşı “doğal cam” olarak da adlandırıldığı için dönemin en önemli ticari objesi olmuştur. Doğu ve Orta Anadolu yataklarından çıkarılan obsidyenin başka mallarla takas edildiği ve zamanla bu ticaretin yoğunluğunun arttığı bilinmektedir. En yakın obsidyen yatağından 150 km uzaklıkta bulunan Çayönü yerleşmesinde 1 tondan fazla obsidyenin bulunduğu düşünülürse ticaretin hacmi daha iyi anlaşılabilir. Çayönü’nde bulunan bir diğer ticari malzeme Hint Okyanusu ve Akdeniz kökenli deniz kabuklarıdır.

Önemli merkezler arasında;

Batman’da *Hallan Çemi Höyüğü (İÖ. 10.600-10.000)*

a- Erken Neolitik dönem, burası Anadolu’da saptanmış en eski köydür.

b- Oval yapıdaki ev tipi gözükür. Duvarların alt kısmı ahşap dikmelerle desteklenerek taştan yapılmış, üst kısımlar ise kamış ve ince dallarla örülerek alttan ve üstten çamurla sıvanmıştır. Tabanlarda ise sıva kaplı olup bir örnekte taş ile kaplanmıştır.

Diyarbakır/Ergani *Çayönü Höyüğü (İÖ.10.200-8000)*

a- Neolitik Çağ’ın tüm dönemlerinin temsil edildiği bir yerleşimdir.

b- Yuvarlak planlı yapıların dışında ızgara plan gösteren yapılar mevcuttur. Bu yapıların erken evreleri yine ahşap direklerle desteklenen çit ve çamur tekniğinden bir duvar sistemi uygulanmıştır.

- c- Ölümler daha çok erken evrelerde evin içine (hoker tarzında), geç evrelerde iskan yerinin dışına gömülmüşlerdir.
- d- Buğday, mercimekgiller yetiştirilmiş ve köpek evcilleştirilmiştir. Bunları koyun,keçi ve domuz izlemiştir. İlk önce yuvarlak bir tip gösteren mimari daha sonraları (İÖ.7500) dörtgen plana dönmüştür. Köyün düzeni enteresandır; doğu kesimi büyük bir meydanı çevreleyen önemli yapılara ve kült yapılarına, orta kesimi oturlan mahallelere, batı kesimi ise aletlerin yapıldığı atölyelere ayrılmıştır.

Şanlıurfa, *Nevali Çori*,

Malatya, *Caferhöyük, Gritille, Hayazhöyük*

Elazığ, *Boytepe, Saraybahçe*

Aksaray, *Aşıklıhöyük, Musular*

Konya/Karaman, *Can Hasan*

Konya/Çumra, *Çatalhöyük (İÖ.6200-5300)*

- a- Neolitik Dönemi karakterize eden en önemli yerleşimlerden birisidir.
- b- Orta Anadolu kerpiç mimarisini yansıtan bu yerleşme dikdörtgen planlı evlerden oluşmaktadır. Evler kerpiç sıvalı ve kimi evlerde orta avlu bulunmaktadır.
- c- Yapıların içinde kerpiçten nişler ve sekiler bulunmaktadır.
- d- Kutsal olduğu yapıların birçoğunda sıvalı duvar üzerinde hayvan avı sahneleri, doğal olayları gösteren bezemeler ve geometrik bezemeler bulunmaktadır.
- e- Yine evlerde bulunan boğa başları dini bazı öğeler taşımaktadır. Çocuk ve bebek ölümleri döşemenin altına gömülürken, diğer aile bireyleri kentin dışına gömülmektedir. Bu ölümler diğerlerinden farklı olarak bazı takılar ile birlikte gömülmüşlerdir.
- f- Pişmiş topraktan yapılmış figürünler ve özellikle “ ana tanrıça” figürünü oldukça önemlidir.
- g- Son evrelerde çanak ve çömlekte “boya” karşımıza çıkmaktadır.

Kalkolitik Dönem

Gelişmiş Köy Toplulukları

Günümüzde “Gelişmiş Köy Toplulukları Dönemi” olarak adlandırılan Kalkolitik Çağ, gerçekten de Neolitik Çağ’da kurulan ilk köy topluluklarının gelişmiş köy topluluklarına dönüştüğü dönemdir. Neolitik’te başlayan çiftçiliğe dayalı köy hayatı ve ekonomisi bu çağda giderek batıya ve kuzeye doğru yayılmış, daha önemlisi bu yeni model artık kendi kurumlarını oluşturmaya başlamıştır.

Kalkolitik çağ’da tahıl alım satımıyla birlikte ticaretin üretime yönelmesi toplumsal yapıda köklü değişikliklere yol açtı: artı ürün sayesinde yiyecek derdine düşmeden yaşamını sürdürebilen zanaatçı, yönetici, din adamı ve bürokrat gibi toplumsal sınıflar ortaya çıktı; gerçek savaşlar başladı;ekonomik açıdan ayrıcalıklı bölgeler belirleme ve devlet kurumunun çekirdeği olan ilk kent toplumları oluşmaya başladı.

Bu döneme kadar tarıma pek elverişli olmayan Mezopotamya, yeni oluşan alüvyonlu ovaları sayesinde Yakındoğu kültürü içinde ağırlığını hissettiren ilk merkezlerden biri olarak parladı. İÖ.4500-3500 yıllarında doğan ve “ Ubeyd” kültürü olarak anılan ilk “ ön kent” kültürü bu gelişmenin sonucudur. Mezopotamya’daki Ubeyd yerleşmesinde de önce sulanabilen topraklar, daha sonra bütün üretim tapınağın denetimine geçmiş ve bunun sonucunda görkemli tapınaklar, saraylar ve askeri tesisler yapılmaya başlamıştır. Madencilik gibi uzmanlık dallarını da denetim altında tutan bu örgütlenme , çok geçmeden Güneydoğu ve kısmen Doğu Anadolu’yu etkisi altına alacak, Son Kalkolitik Çağ’da ise yerini Uruk kültürüne bırakacaktır.

Yeni Ekonomik Modelin Getirdikleri

Anadolu'da madencilik başlanması , çömlekçi çarkının ve büyük olasılıkla tekerleğin keşfi bu dönemin en önemli gelişmeleridir.

İlk Kalkolitik Çağ: İran sınırından Trakya'ya kadar aynı kültür düzeyindeki toplulukların yaşadığı bu dönemde Anadolu'nun bu dönemi henüz tam anlamıyla aydınlanamamıştır. Buna karşın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da adını ilk tanımladığı yer olan Kuzey Suriye'deki **Tel Halaf** höyüğünden alan Halaf kültürünün, Orta Anadolu'da ise **Hacılar** ve **Canhasan** kültürlerinin geliştiği bilinmektedir. Bir çok yerleşmenin etrafı savunma amacıyla surlarla çevrilmiştir. Bu dönemin en belirgin özelliği, açık zemin üstüne kırmızı boyalı bezemiş çanak çömlektir. Özellikle Hacılar çanak çömleğinde insan veya hayvan biçimindeki kaplar da görülür. Maden kullanımının henüz çok ender olduğu bu dönemde kemik aletlerin çok kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Orta Kalkolitik Çağ: Bu dönemde eski **Halaf** kültürünün egemen olduğu bu dönemde, Anadolu'nun güneydoğusu ile batı ve iç bölgeleri arasında farklılıklar görülmeye başlar. Bezemeli kapların yerini Ubeyd kültürünün seri olarak üretilen genellikle bezemesiz kapları yer almaya almıştır. Bir mülkiyet işareti olan "mühür" ve "yazının ilk örnekleri" bu dönemde karşımıza çıkar. Bu dönem büyük olasılıkla bir göç dalgası sonucunda bazı kesintilere uğramıştır. Buluntular yeni gelen kültürün siyah renkli, çizgi veya oyma bezemeli çanak çömleğini Anadolu'ya getirdiğini kanıtlamaktadır. Bu dönemi en iyi temsil eden yerleşimler; Orta Anadolu'da **Kuruçay**, Trakya'da **Yarımburgaz**, Güneydoğu Anadolu'da **Tülintepe** ve **Değirmentepe**, Çukurova'da **Yümüktepe**'dir.

Son Kalkolitik Çağ: Bu dönem Mezopotamya'daki Ubeyd kültürünün yerini Uruk kültürüne bıraktığı dönemdir. Güneydoğu Anadolu tamamıyla Uruk kültürünün etkisindedir. Bölgede koloniler kuran Uruk tacirleri kendi kültürlerini de beraber getirmişlerdir. Dönemin en önemli olayı madencilik gelişmesidir. Yüzeyden toplanan maden parçacıklarıyla yetinilmeyip yataklarda açılan ocaklardan maden çıkarılmıştır. Bu madenlerle silahlar ve heykelcikler yapılmaya başlanmıştır. Bakır

ve kurşunun yanı sıra gümüş ve altın madeni keşfedilmiş, döküm ve fırınlama teknikleri geliştirilmiştir. Bu dönemde Güneydoğu Anadolu kültürü, Mezopotamya'daki çok görkemli ve güçlü Uruk kültürünün yerel bir çeşitlemesi olarak görülür. Uruk döneminin güç simgesi olan tapınaklar anıtsal olarak yapılıyordu. Tapınaklardaki tahıl ve hammadde depoları, **bull**a adı verilen mühür baskıları, tanrı heykelcikleri, yazının ilk örnekleri, çömlekçilikte seri üretimi sağlayan çömlekçi çarkının bulunması bu dönemin önemli gelişmeleridir. Mühür baskılarındaki şekillerden **saban**'ın ilk kez bu dönemde kullanıldığı ve tekerleğin keşfedildiği anlaşılmaktadır.

Anadolu'da Kalkolitik Çağ Merkezleri

Kalkolitik Çağ'ın Anadolu'da en iyi araştırıldığı yerler, Fırat Havzası ve Göller Yöresi'dir. Diyarbakır yakınındaki **Girihacıyan**, Van'da **Tilkitepe**, Elazığ'da **Tülintepe**, Adıyaman'da **Samsat**, Gaziantep **Sakçagözü ve Kargamış**, Mersin'de **Yümüktepe**, Burdur Hacılar, Konya, Çatalhöyük, Canhasan ve Niğde yakınlarındaki Köşkhöyük dönemin önemli merkezleridir. Son Kalkolitik Çağ'da gelişen Uruk kültürü, kent devletlerinin temelini atıldığı, önemli olayların kil tabletler üzerine kaydedilmeye başlandığı, yönetim ve ticaretin kurallara bağlandığı bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde "**silindir mühürlerin**" ortaya çıktığı bilinmektedir. Anadolu'da bulunan en büyük Uruk izi taşıyan yerleşmesi Adıyaman'da Samsat Höyüğüdür. Ancak bugün bu höyük Atatürk Barajı suları altında kalmıştır. Kazıların hala sürdürüldüğü Malatya yakınlarındaki **Aslantepe** ise anıtsal bir saray-tapınak kompleksini bütün görkemiyle yansıtır.

Hacılar:

- a- Burdur Gölü'nün güney kıyısında yer alan Höyük (5m y.,135 m çap) ilk defa 1957-1960 yıllarında James Mellart tarafından kazılmıştır.
- b- IX kültür katı ile temsil edilen höyüğün ilk evreleri Son Neolitik ve İlk Kalkolitik çağ'a tarihlendirilir. Son Neolitik katlarındaki yapılar önceki dönemlerden biraz daha büyük, gene kerpiçten ve dörtgen planlıdır.

- c- Özellikle VI.tabakada mimaride ve yerleşme düzeninde önemli değişiklikler olur. Bitişik düzendeki evlerin yerini geniş bir avluyu çevreleyen evler almaya başlar.Yine bu tabakadan başlamak üzere boya bezemeli çanak ve çömlek sayısında artma olur.
- d- Hacılar seramiği oval ve köşeli kapları, bazen küçük ayaklar üzerine oturan bu kaplar seramik örneklerin en güzelleridir. Bu kapların yanı sıra insan veya hayvan biçiminde kilden yapılmış büyük boy kaplar da yer almaktadır.

Arslantepe:

- a- Son Kalkolitik ile İlk Tunç Çağı'na geçişte önemli merkezlerden birisidir. (16 m yük., 200X130 m çap)
- b- Halaf kültürü ile başlayan ilk kültür evreleri (İlk Kalkolitik) , Uruk kültürünün merkezi olarak devam eder. (son Kalkolitik)
- c- Tunç çağı'nda önemini kaybeden höyük, Demir Çağı'nın hemen başında önemini tekrar kazanarak Melitene krallığı olarak bilinen Geç Hitit Krallığı'nın merkezi olur.
- d- Son Kalkolitik çağ'da üst düzeyde bir toplumsal sınıfın oluşmaya başladığı bu yerleşimde önemli tapınaklar yapılmıştır. İÖ.3300 yıllarına tarihlenen en çarpıcı kalıntı anıtsal bir saray –tapınak kompleksidir.
- e- Mühürler ve çömlekçi çarkı yine gelişimi gösteren önemli belgelerdir. Arslantepe'de bulunan Saray kompleksinin diğere Uruk tiplerinden farklı olarak yerel bazı özellikler göstermesi burada Uruklular tarafından kurulmuş bir koloniden daha çok Uruk kültürü ile temasta bulunan ve onun kültürünü benimsemiş yerel bir yöneticinin olduğunu kanıtlamaktadır. Yine kazılarda ele geçen koyun kemikleri yünün, bakır eşyalarla madenin bu yerleşiminin ticaretteki önemini vurgulamaktadır.
- f- Gene aynı dönemde üzüm çekirdeklerine rastlanması, şarabında ticari maddeler arasında yer almaya başladığını kanıtlar niteliktedir. Olasılıkla Arslantepe'nin yerel yöneticileri, Mezopotamya'da bulunmayan maden, yün ve şarabı bir süre tekellerine alarak güçlerini ve zenginliklerini artırmışlardı.

İlk Kent Toplulukları; Anadolu'nun Eski Tunç Çağı

Bu dönemde ilk defa kentleşme süreci başlamıştır. Kent niteliğindeki yerleşmelerin gelişmesiyle önce kent devletlerinin, giderek bugünkü anlamda devletlerin ortaya çıkması (*polis'ler*) bu döneme rastlar. Kent tipi yerleşmelerin temel özelliği, yiyeceğini artık kendisi üretmeyen, kentlerin çevresindeki çiftçi –köylülerin artı ürünleriyle yaşayan toplumsal sınıfların (din adamları, yöneticiler, askerler, tacirler, zanaatçılar ve bürokratlar) doğması ve toplumsal örgütlenmenin çok daha karmaşık bir nitelik kazanmasıdır. Kentleşme olgusu, bütün kültür tarihi içinde Neolitik Çağ'daki üretim devriminden sonra en önemli aşama olarak kabul edilmektedir.

Bu yeni toplum modeli yalnız siyasi örgütlenmeyi değiştirmekle kalmamış, yeni sistemin getirdiği çeşitli kurumlar ve buluşlarla bugünün uygarlığını da biçimlendirmiştir. Mesela yazının bulunmasının sonuçlarından biri, bütün işi kayıt tutmak olan ve bu becerisini yöneticilere, tacirlere bile öğretmeyerek toplumda ayrıcalıklı duruma gelen katip, arşivci ve bürokrat sınıfın doğuşudur. Ekonomik zenginliğiyle parlayan bölgeler uğruna ilk savaşların başlaması da daha önce bütün gücü elinde tutan din adamlarına rakip bir asker sınıfının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Siyasi gücün din adamları ve askerler tarafından paylaşıldığı bu düzen Ortaçağ'a kadar sürecektir. Önemli bir gelişme olan atın evcilleştirilmesi ve tekerleğin kullanılmaya başlamasıdır. Askeri ve ticari amaçlarla çok uzak bölgelere bu sayede ulaşılması, bir sonraki aşama olan imparatorluk kurumunu hazırlayan ortamı yaratmıştır.

Kentleşme ve Toplum

Anadolu'nun, özellikle Kalkolitik Çağ'da oldukça تنها olan Orta ve Batı Anadolu'nun nüfusunun İlk Tunç Çağı'nda birdenbire çok fazla artması, kuzeydeki bozkırlardan kaynaklandığı sanılan bir göç dalgasının bu dönemde Anadolu'ya gelmesi şeklinde açıklanır. Daha önceleri orman ve otlak olan bir çok alan tarıma açılmış, büyük hayvan sürüleri de geri kalan bitki örtüsünü hızla yok etmeye başlamıştı. Bu nedenle Anadolu büyük bir toprak aşınması sürecine girmiştir. Bu dönemde, Anadolu'yu kuşatan coğrafi bölgeler arasında ekonomik ve toplumsal açıdan büyük farklılıklar vardı. Bu durum farklı kültür bölgelerinin oluşmasına yol açtı. İlk Tunç Çağı'nda Anadolu kentlerinin büyüklüğü bölgeler göre çok değişir: güneydoğuda nüfus 10.000'i aşan kentlere karşılık, batıda kentin bütün özelliklerini taşıyan ancak birkaç yüz kişilik nüfusu barındıran birimler vardı. İlk sulama kanallarının açılması da bu döneme rastlamaktadır. Bu gelişme sadece ekonomiye ivme kazandırmakla kalmamış, toplumsal örgütlenme açısından da önemli sonuçlar vermiştir. İlk Tunç Çağı'nda Anadolu'nun karmaşıklaşan toplumsal yapısı inanç ve geleneklere de yansır. Bu dönemde, taş sanduka, çömlek, kuyu, oda mezar ve ölü yakma gibi çok farklı gömme geleneğinin çoğu zaman bir anda görülmesi, Anadolu nüfusunun inanç ve etnik köken açısından çeşitlilik gösterdiğini kanıtlar. Aynı olgu, *idol* adı verilen ve dini inançlarla ilgili olduğu sanılan sembolik heykelciklerin çeşitliliğinde de görülür. Neolitik ve kalkolitik çağlarda daha çok heykele yakın olan bu kült nesnelere, İlk Tunç Çağı'nda *nazarlık* gibi sembolik bir anlam kazanmıştır.

Ekonominin ve teknolojinin itici gücü : metalürji

İlk defa bu dönemde yapılan metal alışmaları özellikle Tunç, bir çağa adını verecek kadar önemli bir gelişmeyi işaret eder. İlk Tunç Çağı ekonomisine yön veren etkenlerin başında madencilik ve metalürji gelir. Bu dönemde teknolojinin ilk defa metal alışmaları yapabilecek düzeye ulaşmasıyla, madenler stratejik bir önem kazandı. Başlangıçta sadece altın, gümüş, kurşun ve bakır gibi yumuşak madenleri işleyebilen insanlar yaklaşık İÖ.2800 yıllarında bakır ve kalayı karıştırarak sert ve dayanıklı bir alaşım olan *tunç'u* elde ettiler. Silah yapımına da uygun olan tunç, tarihin akışını değiştirecek kadar önemli bir buluştu; nasıl ortaya çıktığı hala

çözülebilmiş değildir. Çünkü bu bölgede kalay madeni yoktur ve bilinen en yakın yataklar İspanya, İngiltere, Afganistan gibi çok uzak bölgelerdedir. Tuncun ilkin Anadolu'da yapılmış olması, o zamanlar bu bölgede küçük de olsa kalay yataklarının bulunduğunu akla getirmektedir. *Elektrum* gibi altın ve gümüş alaşımlarının elde edilmesi yine önemli gelişmelerden birisidir. İlk gerçek makine olarak tanımlanabilen çömlekçi çarkının bulunmasıysa seri üretiminin başlangıcı sayılır: Bu dönemin sonlarında Trakya ve Doğu Anadolu dışındaki tüm bölgelerde yaygınlaşan çömlekçi çarkı, el yapımı çanak çömleğe son verecektir. Öte yandan kazı yerlerinde çok sayıda ağırşak ve dokuma tezgahı ağırlığının bulunması dokumacılığın da önemli bir zanaat haline geldiğini kanıtlamaktadır. Özellikle üzümün yaygın olarak tarıma alınması şarap yapımının başlamasına yol açmış, peynir gibi mayalanmış yiyeceklerin üretimi önem kazanmıştır. Bu dönem kalabalık kentleri besleyebilmek üzere üretimin ve ticaretin bütün sektörlerde tam anlamıyla örgütlenme aşamasıdır.

Anadolu'nun Kültür Bölgeleri

İlk Tunç Çağı'nda Anadolu'dan birbirinden farklı özellikler gösteren dört kültür bölgesi görülür. Bunlardan ilki, Suriye – Mezopotamya etkisinin ağırlık kazandığı Çukurova'da dahil olmak üzere Güneydoğu Anadolu; ikincisi yerel “ *Karaz* ” kültürünün egemen olduğu Doğu Anadolu; üçüncüsü Mezopotamya kültürlerinden etkilenmekle birlikte yerel özellikler taşıyan Orta ve Batı Anadolu; sonuncusu da tamamıyla Balkan kültür alanı içinde kalan Trakya'dır.

Güneydoğu Anadolu kültür bölgesi:

Bu bölgede kazılan en önemli merkez *Samsat* Höyüğü'dür. Bir diğer merkez *Kargamış*'tır. Diğer merkezler; *Nusaybin/Girnavaz Höyüğü*, *Şanlıurfa/Lidar*, *Titriş ve Kurban Höyük*; *Gaziantep/İslahiye Karahöyük*, *Sakçagözü*; *Mersin Yümüktepe*.

Doğu Anadolu kültür bölgesi:

Kirbet Kerak veya *Karaz* adıyla bilinen bu bölgeye özgü kültürün belirleyici özelliği, elde yapılmış ve yüzeyi açkılanmış, siyah–kırmızı renkli ve kabartma bezemeli çanak çömleğidir. Birbirine bitişik olan kerpiç evlerde, yuvarlak tekneli ve genellikle bezemeli, at nalı biçiminde sabit veya seyyar ocaklar görülür. Kazılan pek çok höyük içinde en önemlileri Malatya'daki *Aslantepe*, *Gelinciktepe*, *Pirot Höyük*; Elazığ'da

Tepecik, Norşuntepe; Tunceli, Pulur Höyük, Yeniköy Höyüğü ; Erzurum Pulur Höyük, Karaz Höyük Van'da Dilkaya ve Ernis Höyük.

Orta ve Batı Anadolu Kültür Bölgesi

Bu bölgenin Suriye-Mezopotamya'daki gelişmelerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Taş surlarla çevrili küçük kentler ve bunların çevresinde çok sayıda dağınık evden oluşan köyler bu etkiyle açıklanabilir. Ege ticaretinin etkisiyle bölgenin genelinden daha farklı özellikler taşıyan Batı Anadolu'da, "megaron" adı verilen ve girişi dar tarafında olan dikdörtgen yapılar da bu dönemde ortaya çıkar. Bu kültürün geliştirdiği kap biçimleri arasında "gaga ağızlı" testi ve maşrapalar, "depas" adıyla bilinen çift kulplu, uzun silindirik gövdeli kupalar ve "askos" olarak adlandırılan sepet kulplu kaplar önemlidir. Özellikle madencilik ve metalürjide çok ileri olan Orta Karadeniz bölgesinde, çeşitli aletlerin ve silahların yanı sıra, altın ve gümüşten telkari takıların güzel örneklerine rastlanır. Bölgede bugüne kadar kazılmış en önemli İlk Tunç Çağı merkezleri Çanakkale'de *Troia*, Denizli'de *Beycesultan*, İzmir'de *Limantepe*, Eskişehir'de *Demircihöyük*, Ankara'da *Polatlı*, *Karaoğlan*, *Etiyokuşu*, Samsun'da *İkiztepe* ve *Dündartepe*, Yozgat'ta *Alişar*, Çorum'da *Alacahöyük*'tür. Alacahöyük mezarlarının soylu kişilere ait olduğu, çok zengin mezar hediyelerinden bellidir. Ölüler, toprağın altındaki ahşap döşeli odalar yatırılmış, yanlarına altın gümüş ve tunçtan takılar, kaplar ve silah bırakılmış, mezarın üstüne de "standart" adı verilen boğa, geyik sembolleri yerleştirilmiştir. Anadolu'da rastlanmayan bu ölü gömme geleneği olasılıkla Kuzey Kafkasya'ya özgüdür.

Trakya kültür bölgesi:

Balkanlar ve Doğu Avrupa kültürleriyle sıkı ilişkiler kuran bu bölge, Anadolu'nun hemen tamamıyla ayrı bir geliş gösterir. Daha çok göçebe çoban kültürünün egemen olduğu bu bölgedeki yerleşmeler, çobanların ve zanaatkarların yaşadığı kasabalar şeklindedir. Tunç Çağı'nda kuzeyden Trakya'ya inen bozkır topluluklar, Demir çağı'nda Anadolu'ya yayılacak ölü gömme adetlerini de birlikte getirmişlerdir. Mezarın üstüne toprak veya taş yığılarak yapay bir tepe oluşturulmasına dayanan bu gelenek, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır bölgelerde, Neolitik-Kalkolitik çağlardan beri görülür. Yaklaşık 2-6 m yüksekliğindeki bu mezar tepeleri, bazılarının yüksekliği 40 m 'yi bulan "tümülüs"lerin veya "kurgan"ların öncüsüdür.

Troia;

Çanakkale Boğazı'nın Anadolu yakasında, Kara Menderes'in oluşturduğu kıyı ovasına hakim hisarlık Tepesi üzerinde yer alan Troia yaklaşık 180 m çapında bir höyük –akropol-ile çevreleyen aşağı kentten oluşur. Son değerlendirmelere göre, Hisarlık veya Troia höyüğünden 50'den fazla yapı katı bulunur ve bu katlar 9 kültür evresinde toplanır;

Troia I: İlk Tunç çağı başlarına tarihlenen (İÖ.3100-2800) bu ilk yerleşmelerde, kalın surlarla kuşatılmış birbirine bitişik, uzun dörtgen planlı evler görülür. Çanak çömleği el yapımı, koyu renkli ve bezemesizdir.

Troia II: İÖ.2600 yıllarına tarihlenen bu evredeki yerleşmeler çok kalın surlarla çevrelenmiştir. Anıtsal girişleri olan surun içinde, en büyüğünün uzunluğu 26 m 'yi bulan ve "megaron" olarak adlandırılan dikdörtgen planlı yapılar bulunur. Buluntular arasında özellikle telkari takılar ve "depas"lar dikkat çeker.

Troia III-V: İlk Tunç Çağı'nda en son dönemine ait bu yerleşmeler, bir üstteki Troia VI'nın büyük yapıları nedeniyle tahrip olmuştur. İnsan yüzü betimlenmiş geçme kapakları olan, çarkta yapılmış kırmızı astarlı kaplar bu evrenin tanıtıcı özelliğidir.

Troia VI: Orta ve Son Tunç çağlarını (İÖ.1900-1300) kapsayan bu evrede yerleşmenin kapladığı alan büyümüş, İlk Tunç Çağı höyüğü bir akropol olarak aynı surla korunmuş ve bunu aşağı kent olarak tanımlanan yerleşme çevrelemiştir. Anadolu'da Hitit, Ege'de Mykenai Kültürü ile çağdaş olan bu evre son dönemlerinde daha çok Mykenai Kültürü altına girmiştir.

Troia VII: Tunç Çağı'nın bitimiyle Demir Çağı'nın başlangıcı (İÖ.1200-1100) arasındaki bu dönemde Mykenai ve Hitit imparatorluları gelen göç dalgalarıyla yıkılmış, Anadolu karanlık çağ denen 400 yıllık bir karanlık döneme girmiştir. Yerleşmeye çok sayıda göçmen gelmiş, evler daha küçük bölümlere ayrılmış, surlar aceleyle onarılmış, en son yapı katındaysa Balkanlar'dan gelen ve kendi çanak çömleği ile kültürünü de beraberinde getiren bir topluluk buraya sığınmıştır.

Troia VIII-X: İÖ.700 yıllarına kadar burada yeni bir yerleşme olmadığı anlaşılıyor. İlk kurulduğunda bir liman kenti olan Troia, zamanla Kara Menderes'n taşıdığı alüvyonlar nedeniyle içerde kalmış ve VIII evrede artık alüvyon ovasının ortasında bir tarım kenti olmuştur. Roma döneminde " İlion " kenti olarak önem kazanan Troia'da bu dönemden sonra yeni bir yerleşimin izine rastlanmaz.

Tarih Çağlarının Başlangıcı; Asur Ticaret Kolonileri, Eski Hitit Krallığı.

Anadolu toprakları İÖ.II.bin yılın başlarında, birtakım beyliklere bölünmüştü. Birer kent devleti niteliğindeki bu beyliklerin hükümdarları, adlarından anlaşıldığı kadarıyla Anadolu'nun yerlileriydi. Ama bazı kentlerde, beyin sarayının ve yerli halkın konutlarının bulunduğu asıl yerleşmenin hemen yanında, yabancı tacirlere ayrılmış semtler vardı. “ *Karum* ” adı verilen bu ticaret kolonilerinde, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'dan gelen Asurlu tacirler yaşamaktaydı. Anadolu ile Mezopotamya arasında kurulan sıkı ticari ilişkiler, bu toprakların kültür tarihinde önemli gelişmelere yol açtı. Asurlu tüccarlar kendi çivi yazısı sistemlerini de getirdiler. Çok geçmeden yerli tacirler de bu sistemi uygulamaya başladı; ama Asurlu tacirlerin Anadolu'yu terk etmesiyle yazının kullanımı bir süre sekteye uğramıştır. İÖ.XVII.yy.da Anadolu'nun yerli dilleri içinde bir çivi yazısı geliştirildi. Bu gelişme, daha önce yazının bilinmediği bu topraklarda tarih çağlarının başlangıcı oldu.

II.bin yılda Anadolu'nun yaşadığı ikinci önemli gelişme , İÖ.XVIII.yy sonu ile XVII.yy başı arasında, ama kesin olarak saptanamayan bir tarihte, Hint Avrupa kökenli Hititler tarafından merkezi bir devletin kurulmasıdır. Böylece, yönetim bakımından birbirinden bağımsız birçok birime ayrılmış olan bu topraklarda ilk defa siyasi birlik sağlanmıştır. Hitit kralları Anadolu'daki Hatti beyliklerini egemenliklerine alarak federatif ve feodal yapılı devlet sistemlerini kurdular. Antik kaynaklar bu dönemle ilgili sınırlı bilgi vermektedir. Ama mühür baskıları ve

“*Telipinu Fermanı*” gibi metinler sayesinde, kralların adlarını ve sıralamasını az çok kesin olarak biliyoruz.

Eski Hitit Krallığı'nın en güçlü iki hükümdarı olan *I.Hattuşili* ve *I.Murşili* 'nin güneye yayılma politikasının sonuçlarından biri de Hitit dünyasının kültür, sanat ve din alanında Kuzey Suriye ve Mezopotamya'daki gelişmiş uygarlığın etkisi altına girmesi oldu. 400 yıl boyunca topraklarını genişleterek yayılan Hitit devleti bir süre sonra gücünü kaybetmeye başladı ve ele geçirdiği yeni bölgeler üzerindeki egemenliğin zayıflaması, Anadolu'nun güneydoğusunda güçlü *Mitanni Krallığı*'nin kurulmasıyla sonuçlandı.

Kültepe : Kaniş-Karum

Kayseri yakınlarında bulunan Kültepe, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nı yansıtan en önemli merkezdir. Burada yapılan kazılarda, höyüğün üzerinde asıl kent yerleşmesi ve yerel yöneticilerin sarat, höyüğün eteklerindeki ovada Asurlu tacirlerin oturduğu bir “*karum* “ ortaya çıkarılmıştır. Buluntuların en önemlisi Eski Asur diliyle ve çivi yazısıyla yazılmış binlerce kil tabletten oluşan zengin bir arşivdir. Ticari ve özel yazışmalarla ilgili olan bu tabletler Anadolu'nun Orta Tunç Çağı'ndaki toplumsal ve ekonomik hayatın aydınlatan ilk yazılı belgeler olarak tarih çağlarının başlangıcını müjdeliler. Bu tabletler Kaniş'in İÖ.II.bin yılda Anadolu'daki Karumların merkezi olduğu anlaşıldı. Kültepe'den başka, Çorum'daki Boğazköy ve Yozgat'daki Alishar'da da birer Asur ticaret kolonisi bulunduğu bilinmektedir. Ama ne yazık ki, Kaniş'ten sonra en önemli karum olan Puruşanda'nın yeri henüz kesin olarak saptanamamıştır.; Acemhöyük'teki buluntulara dayanarak Puruşanda Karumunun burası olduğu varsayılmaktadır.

Kaniş kenti, İÖ.III.bin yılın sonlarında, yüksek nitelikli boyalı seramiği ve alabasterden yapılmış idolleriyle yeni Anadolu kültürünün önemli merkezlerinden biri oldu. Bu dönemde kentte, megaron planına uygun olarak Anadolu'nun en eski tapınaklarından birisi yapılmıştır. Bunun üstündeki kat, Orta Tunç Çağı'ndaki ATK dönemine (İÖ. 1950-1750) aittir. Karumun kurulduğu bu dönemde yukarı kent

gelişmiş ve hükümdar saraylarıyla donatılmıştı. Bugün höyüğün üzerinde görülen ve 2-3 m yüksekliğindeki kalık kerpiç duvarlarıyla anıtsal bir görünümü olan saray kalıntıları , II.bin yılın başlarında yapılan Warsama Sarayı'na aittir. Burada ve Orta Anadolu'nun diğer merkezlerindeki (Aksaray/Acemhöyük, Konya/Karahöyük) saraylarda bulunan fildişi eşyalar ve silindir mühürler Suriye-Mezopotamya etkilerini yansıtır.

Höyüğün hemen yanındaki karum yerleşmesinde dört yapı katı saptanmıştır. Daha eski tarihli IV. Ve III. Katlarda yazılı belge bulunmadığı için, bu yerleşmeler hakkında fazla bilgimiz yok. İÖ. II.bin yılın başlarına tarihlenen II.katta ise yoğun bir yerleşme olduğu ve ticari etkinliğin doruğuna ulaştığı anlaşılıyor. Yaklaşık 50 hektarlık bir alana yayılan ve etrafı surla çevrili olan bu yerleşmedeki konutlar, taş döşeli düzgün sokakların iki yanına sıralanmıştır. Atölye ve dükkanlar merkezdedir. Asurlu tacirlere ait evlerin merkezden kuzey semtlerine doğru yayıldığı, yerli tacirlerin ise güney kesimde yoğunlaştığı görülür. Taş temelli, kerpiç duvarlı ve genellikle iki katlı olan konutların giriş katında depolar, üst katında oturma ve yatak odaları bulunur. Yapıların planı o dönemde Orta Anadolu'da görülen ev planıyla aynıdır: odalar ya bir koridora açılır ya da merkezdeki bir avlunun veya büyükçe bir mekanın çevresinde yer alır. Konutların çoğunda, ev sahibinin özel arşivine ait çiviyazılı tabletler ele geçmiştir. Evlilik ve boşanma senetleri, borç senetleri, envanter ve tutanaklar gibi çeşitli belgelerin kayıtlı olduğu bu tabletler, o çağdaki ticaret ilişkileri ve toplum hayatı üstüne bilgi vermektedir. Bu tabakadaki buluntular arasında çok sayıda çanak çömleğe rastlanmıştır. Yüzeyi açılanmış bu çanak çömleğin büyük bölümü gaga ağızlı testiler ve hayvan biçimli içki kaplarıdır. (Rhyton) Ayrıca altın ve gümüş kaplar, yarı değerli taşlarla bezeli iğneler ve süs eşyaları da burada yaşayanların zenginliğine tanıklık etmektedir. Bu yerleşmenin İÖ.1870-1850 yılları arasında büyük bir yangın sonucu yerle bir olduğu, kısa bir süre sonra aynı yerde daha küçük çaplı bir karumun kurulduğu anlaşılıyor. Kuzey Mezopotamya'yla yoğun bir ticaret ilişkisi kurarak büyüyen ve çok geçmeden bir öncekini aratmayacak zenginliğe ulaşan bu karum da İÖ.XVIII.yy.ın ortalarına doğru yakılıp yıkılarak tamamıyla terk edilmiştir.

Hititlerin üstünlük dönemi; Kussara Hitit Beyliğinin güçlenmesi ve krallığa dönüşmesi.

Hattusa/Boğazköy ören alanındaki kazılarda Hitit'lerin beylikler döneminden kalma bir yazılı levhacık bulunmuştur. Bu levhacıkta, Hitit Beylerinden **Anitta**, babası **Kussura** kent beyliğinin Beyi **Pithana**'nın gece baskınlarıyla birçok kent beyliğini, bu arada **Nesa** kentini ele geçirdiğini; kendisinin de babası yerine Bey olunca, babasına bağlı oldukları halde Pithana ölür ölmez ayaklanan “ doğu ülkeleri” ile savaştığını ayaklanmaları bastırıldığını ; **Nesa, Ullama, Harkima, Zalpa, Hattus ve Salatiwara** kentlerini ele geçirdiğini anlatmaktadır. Kussara beyi Pithana'dan gelme krallar soyu ve Hitit'lerin **Eski Krallık** dönemi Anitta ile başlar. Anitta'nın İÖ.1750 yıllarında başta olduğu sanılmaktadır. Kültepe/Kanis kentinde üstüne çivi yazısıyla kazınmış bir hançerin bulunması, levhacıkta Anitta'nın Nesa'yı başkent edindiğini, kentte büyük bir av bahçesi kurdurduğu'nun belirlenmesi Nesa ile Kanis'in aynı kent olduğunu, Pithana veya Anitta'nın burayı geri almasından sonra Nesa olarak anıldığı kabul edilmektedir. Anitta soyundan olmayan Kralların ilk gelenleri üzerine de hemen hemen hiç bilgimiz yoktur. Bunlardan adlarını bildiğimiz ikisinin; **I.Tudhalia ile I. Pusarumma**'nın baba-oğul oldukları anlaşılıyor.; **I.Tudhalia**'nın İÖ.1700 dolaylarında, oğlu Pusarumma'nın da hemen ondan sonra krallık ettiği sanılmaktadır. Devlete ilk güçlü dönemini yaşatan, I.Pusarumma'nın oğlu **I.Hattusili**' dir.

Hattusa'nın başkent olması. Krallığın güçlü ve güçsüz dönemleri

İÖ.1600 dolaylarında, Kral **Labarnas**, Hattusa'yı başkent edindi ve Hattusa'yı başkent edindi ve Hattuşili adını aldı. Bu, **I.Hattusili**' dir. Eskiden, I.Hattuşili, Labarna'nın oğlu sanılıyordu; ikisinin aynı kişi olduğu şimdi anlaşılmaktadır. Hattusili'nin kuzeydeki Hattusa kentini başkent edinmesi, belki de, bu sıralarda Hitit belgelerinde adı geçmeye başlayan Kaska'larla daha etkin biçimde uğraşabilmek içindi. Sözü geçen kentin adı, çağdaş kitaplarda Hattusa, Hattusa, Hattuşa ve Hattuşa biçimlerinde yazılmaktadır. I.Hattuşili büyük bir kraldı.

Hitit'lerin *Arzawa* adıyla andığı güneybatı Anadolu yöresine seferde bulunduğu sırada, güneydoğu Anadolu'ya saldıran Hurri'lerin üstüne yürümüş, onları yenmiş, daha ileri giderek Suriye'deki birçok Hurri kentini ele geçirmiştir. I.Hattusili'den sonra , oğlu *I.Mursili* kral oldu. O da Hitit egemenliğini Babil'e kadar yaymıştır. Ancak, savaştan döndüğünde , başkent Hattusa'da eniştesi olan Hantili tarafından öldürülmüştür. *Hantili* ve ondan sonra gelenler yeteneksiz krallardı. Hatti yurdundaki karışıklıklardan ve Hatti krallarının yeteneksizliklerinden yararlanmak isteyen Hurri'ler yeniden Anadolu'ya saldırdılar ve başarılı oldular. *Kizzuwatna*'yı (Ovalık Kilikya/Çukurova) dene yöreyi ele geçirerek orada bir Hurri Krallığı kurdular. Daha sonra başa geçen Hitit Kralı *Telepinu* bu durumu kabullenmek ve Kizzuwatna Krallığı ile eşitlik ilkesine göre antlaşma yapmak zorunda kaldı. İÖ.1600 dolaylarında Kral olan Telipinu, tahta çıkma hakkının kimde olacağını belirleyen, çekişme ve savaşımara yer bırakmayan uygun yasalar getirmeyi başardı. Devletin var olan yasalarını derleyip düzenli bir biçimde yazıya bağlattı.

Hititlerin zaman zaman güçsüzleşmesinin bir diğer nedeni devlet yapısındaydı. Gerçekten Hitit devleti, gevşek konfederasyon denmesi bile güç olacak bir devletler topluluğu niteliğindedir. Bu devletler topluluğunda egemen öge, Kızılırmak bükümü içindeki Hatti Yurdunda bulunan Hitit'ler diye bildiğimiz halkın devletiydi. Anadolu'daki kimi güçlü kimi güçsüz bir çok devletçik isteyerek veya istemeyerek, Hitit bağımlısı olmuşlardı. Bunların Hitit egemenliğine girmeleri, o egemenlikten kurtulmaları değişik zamanlarda olmuş, kimileri birkaç kez Hitit egemenliğine girip çıkmıştır. Hitit Kralları, bir devletçik üzerine sefer yapıp onun ordusunu yenince, yörenin Beyi ya da Kralı Hitit bağımlılığına razı olmuşsa, yörenin soylularından güvendikleri, başa geçirdikleri kişiyle, bir bağımlılık antlaşması yaparlardı. Böyle bağımlılık adlaşmaları, genellikle Hitit Kralının ağzından, bir açıklama şeklinde yazılırdı. Bağımlı devlet ülkesinde, bağımlı bey'i koruyucu bit Hitit birliği bazen kalır, çoğu zaman kalmazdı. Devletin yönetimine de Hititler karışmazdı . Hitit bağımlılığı, "*Hititlere ya da Hitit bağımlılarına, Hititlilerin dostlarına karşı savaşmamak*" yükümlülüğünden ve "*Hitit Kralı savaşa girerse onun isteyebileceği yardımcı askerleri göndermek*" yükümlülüğünden pek öteye gitmiyordu. Bu sebeple bağımlı devletler Hitit Kralına hiç de sağlam biçimde bağlanmış değillerdi. Hatta

Hitit egemenliğini yıkmak için Hatti Yurduna saldırı düzenledikleri sık sık görölüyordu.

Hititlerin yeniden güçlenmesi: II.Tudhalia dönemi

Hititlerde bir “ Tanzimat” dönemini yöneten Telepinu’yu, *Aluwamna* (İÖ.1500-1490), *II.Hantili* (İÖ.1490-1480), *II.Zitanda* (İÖ.1480-1470), *II.Huzziya* (İÖ.1470-1460) izlediler. Bu Krallar yalnız, Hitit devletinin var olan durumunu koruyabilmek ölçüsünde başarı göstermişlerdir. Onlardan sonra başa geçen II.Tudhalia (İÖ 1460-1440) ise, Hitit Krallığına yeniden güçlü bir dönem yaşatmıştır. Bu kral önce, Arzawa Ülkelerine arkasından *Assuwa* (Balıkesir, Manisa ve İzmir illeri civarı) Ülkesine boyun eğdirdi. II.Tudhalia, savaşı kazanmış Assuwa’da birçok yeri yıkmış olduğunu; bundan birkaç yıl sonra da , o yöre de savaştan önce egemen olmuş Kralın oğlu tarafından başlatılan bir ayaklanmayı bastırıldığını kendi döneminden kalma belgelerde bahsetmektedir. Bundan sonra *Assuwa* adı Hitit belgelerinde gözükmez. Hitit Kralı, devletin batıdaki egemenlik ve güvenliğini pekiştirdikten sonra güneye, Mitanni Krallığı üzerine yürüdü. Kuzey Suriye’yi Mitanni Krallığından geri aldı. Ancak onun ölümü üzerine Mitanni Krallığı Kuzey Suriye’yi bir kez daha ele geçirdi.

II.Tudhalia’dan sonra başa geçen *I.Arnuwanda* (İÖ 1440-1420), *II.Hattusili* (İÖ 1420-1400), *III.Tudhalia* (İÖ 1400-1385) ve *II. Arnuwanda* (İÖ 1385-1375) dönemlerinde Hitit Krallığı çok güçsüzleşti. Her yandan saldıran düşmanları, baş kaldıran bağımlı halklar karşısında direnemez oldu. Kızılırmak kavisinin içine çekildi. Bu duruma son veren ve Hitit tarihinde Yeni Krallık (ya da, İmparatorluk) dönemini başlatan, Kral *Suppiluliuma* (İÖ 1375-1335) olmuştur.

Suppiluliuma’nın Hitit devletini güçlendirmesi: Yeni Krallık/İmparatorluk döneminin başlaması

Hitit Beyleri devleti yok olmaktan ancak II.Hattusili’nin oğlu Prens Suppiluliuma’nın kurtarabileceğini sezmişler ve yasal krallık adayını (Tudhalia)

öldürterek ailesini *Alasiya (Kıbrıs)* Adasına sürerek, Suppiluliuma'yı başa getirmişlerdi. Suppiluliuma önce, Hitit egemenliğine başkaldıran Arzawa ülkelerine savaş açtı ve bu ülkelerin Hitit egemenliğine dönmesini sağladı. Karadeniz kıyılarında, bugünkü Sinop-Amasya yöresinde yaşayan yaban *Kaska*'lara boyun eğdirdi. Arkasından, güneydoğu Anadolu'yu geri almak için Mitanni devleti üzerine yürüdü ve Mitanni egemenliğine son verdi. Mitanni devletini küçülterek, Hitit bağımlısı yaparak beylik durumuna getirdi.

Suppiluliuma aynı zamanda Mısır devletiyle dostça ilişkiler içinde bulunuyordu. Onun IV.Amenophis başa geçtiğinde, yeni Firavuna bir kutlama yazısı gönderdiği bilinmektedir. Gerek bu Firavun, gerek onun damadı ve ardılı *Tutankhamon* döneminde, Hititliler ile Mısırlıların dostluğu süregitti. Arada dostluk antlaşması varken, Suppiluliuma, Mısırın kuzey Suriye'deki topraklarını bugünkü Şam kenti dolaylarına kadar, ele geçirdi. Mısır-Hitit dostluğunun bozulması olasılıkla bu dönemler rastlamaktadır. Kaska ülkesine sefer yaparken hastalanan Suppiluliuma öldü. Yerine sırasıyla oğulları *III.Arnuwanda* ve *II.Mursili* geçmiştir.

II.Mursili tahta geçtiğinde çocuk denecek yaşta idi. Üstelik başa geçer geçmez, çok güçlü iki dış düşmanla birden karşı karşıya gelmişti. Birinci düşman, Mitanni devletinin Hititlere bağımlı güçsüz bir beylik haline getirilmesi üzerine, bu cılız engeli önemsemeyerek Akdenize çıkmayı akıllarına koyan ve Kargamış yöresine saldıran "*Asurlular*"dı. İkinci düşman da kuzey Suriye'yi Hititlilerden geri almak için savaş açan Mısır Firavunu *I.Sethos* idi. II.Mursili devleti bunlara karşı yiğitçe savundu ama Arzawa ülkelerinin yeniden başkaldırması ile Arzawa¹ seferi düzenlemek zorunda kaldı. Bu savaşım, Hitit devletinin kuruluşuyla yaşıttır denilebilir. Savaşı kazanan *II.Murşili* kendisine karşı birlik olmuş *Arzawa* devletçiklerini cezalandırdı. Arzawa ülkelerinde beylikleri yeniden düzenlendi, sınırları belirlendi; bu devletçiklerin başında bulunmasını onayladığı beylerden her biriyle ayrı ayrı, Hititlere bağımlılık antlaşması yaptı.

Muwatalli Dönemi

¹ Arzawa devletinin başkenti Apasa'nın Ephesos/Selçuk olduğu büyük olasılıktır.

Hitit-Mısır dostluğunun Suppiluliuma döneminde bozulduğunu; gerginliğin ve çarpışmaların III.Arnuwanda ve II.Murşili dönemlerinde de sürüp gittiği bilinmektedir. Hititlilerle Mısırlıların en büyük çatışması, Muwatalli ile onun çağdaşı (I.Sethos'un oğlu) II.Ramses'in komuta ettiği ordular arasında, **Kadeş'te İÖ 1285'de** yapıldı. Bu tarihin ayrıntıları bilinen ilk meydan savaşıdır. Mısır kaynaklarına bakılırsa, bundan sonra, Mısır ordusu Hititlileri yenilgiye uğratmıştır. Ancak, II.Ramses'in yaptırdığı Karnak, Luksor ve Abu Simbel tapınaklarının duvarlarındaki, firavunun yiğitliğini, yenilmezliğini göklere çıkararak yazıtlarda Kadeş savaşı sonucunun böyle belirtilmesi araştırmacılara göre savaş sonunda gelişen olaylardan dolayı gerçeği yansıtmamaktadır. Savaşın iki ordudan hiçbiri diğerini kesin yenilgiye uğratmış olmaksızın bırakıldığı ve orduların geri çekildiği sonucuna varılmaktadır. Mısır tapınaklarındaki yazıtlarda, savaştan sonra Mısır ordusunun Hatti Yurduna girmeyip Mısıra geri döndüğü açıklanmaktadır.

III.Mursili (Urhi-Tesup) ve III.Hattusili dönemleri

Kadeş savaşından Hititlerin kayıplı değil, kazançlı çıktığı anlaşılmaktadır. Çünkü Suriye yöresinin Hitit bağımlısı devletçiklerden **Amurru**'nun kralı Pentişina savaştan önce Mısır yandaşlığına geçmiş, Mısır bağımlılığını üstlenmiş iken Savaştan sonraki yıllarda, gerek **III.Hattusili**'ye gerek onun oğlu ve ardılı **IV.Tudhaliya**'ya Amurru kralları boyun eğmiştir. Hitit devletiyle bu yolda antlaşma yapmışlardır.Suriye yöresinde Hitit etkinliği Kadeş Savaşı sonrasında yok olmamış, tersine güçlenmişti. Muwatalli'nin ölümü üzerine, önce Muwatalli'nin oğlu, daha çok Urhi-Teşup adıyla bilinen **III.Murşili**; yedi yıl sonra da Urhi-Teşup'a bağımlı bir bey durumundayken baş kaldırıp onu deviren, Suriye'de Nuhassi iline, sonra da " deniz ötesine" sanıldığına göre Alasiya/Kıbrıs'a sürgüne gönderilen amcası III.Hattuşili basa geçmiştir. **II.Ramsesle** barış antlaşması, **III.Hattusili** döneminde, Kadeş savaşından 16 yıl sonra, İÖ 1269'da yapıldı. İki devletin barış yapmasının ana nedeni , Kral **I.Salmanasar** yönetimindeki Asur devletinin güçlenmesi ve Suriye'ye saldırarak ülkenin bir bölümünü ele geçirmesidir. III.Hattusili, Mısır ile yapılan bu barış antlaşmasını, büyük kızını II.Ramses'le evlendirerek pekiştirmiştir.

II.Hattusili'nin herhangi bir Arzawa seferini bilmiyoruz. Bu kralın, Batı Anadolu'da hiç olmazsa *Ahhiyawa* devletiyle iyi ilişkiler içinde bulunduğunu, onun döneminden kalma belgeler kanıtıyor. Bu belgelere göre, sözü geçen Hitit Kralı, *Ahhiyawa* Kralından armağanlar almış, ona armağanlar göndermiştir.

IV.Tudhalia dönemi

III.Hattusili'den sonra başa geçen oğlu *IV.Tudhalia* döneminde, Hitit devleti güneydoğudaki ilişkiler açısından gücünü koruyordu. Bu kralın bağımlı devlet *Amurru* ile yaptığı antlaşmadan söz edilmişti. Hatta Alasiya/Kıbrıs Adasına, Hitit üstünlüğünü tanımayan ya da başkaldıran bölümlerine, donanma gönderip bağımlılık vergisi almışlardır. Bu başarıyı gerçekleştiren, o dönemde Hitit birliği içinde bulunan, Anadolulu bir kıyı devletinin donanması olması büyük bir olasılıktır.² *IV.Tudhalia*, Hattusa yakınında, bugünkü Boğazkale'nin 2 km. kuzeydoğusunda, şimdi *Yazılıkaya* olarak anılan Hitit tapınak yerindeki kabartmaların birinde, *IV.Tudhalia*, onu koruyucu kolu altına almış tanrı Şarruma tarafından övülüp yüceltilirken betimlenmiştir.

IV.Tudhalia döneminde devletin başına yeni dertler açıldı. Bunların en önemlisi Asur devletinin güçlenmesi ve kendini Hitit 'lere bile büyük bir devlet olarak kabul ettirmesiydi. IV.Tudhalia, Asur Kralı Tukulti-Ninurta (İÖ 1255-1218) ile mektuplaşmasında, onu da kendisi gibi büyük bir kral olarak tanıyordu. Fakat daha sonraları, Asur belgelerinde, kısa süre sonra Asur-Hitit ilişkilerinin bozulduğunu ve Asurluların Hitit bağımlısı kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu beyliklerine saldırdığı anlaşılıyor. Fakat Hitit devletini yıkan saldırı dalgaları, güneydoğudan, Asur'dan değil, kuzeybatıdan, Trakya'dan gelmiştir.

---

² Hititlilerin kendi donanmaları yoktu ve bu deniz ötesi seferi olayından çeyrek yüzyıl geçmeden, son Hitit kralı

II.Suppiliuma'nın yanında ailesiyle, yurdundan kaçabilmek için Ugarit'ten gemi istediği bilinmektedir.

Hitit İmparatorluğunun son yılları (İÖ 1200-1180)

IV.Tudhalia’dan sonra kral olan oğlu *IV.Arnuwanda* döneminde (~İÖ 1220-1190), Hitit bağımlıları arasındaki kaynaşmanın, hatta Hititlerin öz yurdunda karışıklığın iyice açığa çıkmıştır. *IV.Tudhalia* döneminde, ön Hellenler denilebilecek soylardan ***Akhaios*** ’ların (Aka’ların) Batı Anadolu kıyılarına göçü hızlanmıştı. Bu halkın daha önceki dönemlerden kalma Hitit belgelerinde adı anılan ***Ahhiyawa*** halkıyla hısımlı olduğu, büyük ölçüde de soydaş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hitit İmparatorluğunun yıkılmasına yol açan büyük dalgalanmaları ve onu izleyen “Deniz Halkları” göçünü başlatan, ön Hellenler olmadı. Tersine *Ahhiyawa* ve *Arzawa* devletlerini de ve buna paralel olarak tüm Anadolu devletlerini de yıkan bu dalgalanmayı; bir yandan ***Thrak*** adı verilen vahşi halkların Anadolu’ya gelmeleri, bir yandan kıtlık ve açlık yarattı. Bu olaylar hakkında bilgi kaynağı Mısır belgeleri ve ***Ugarit*** (bugün *Ras Şamra* denen buruda, Suriye yakınlarındaki Lazkiye yakınlarında bulunmuş kent)

Asur belgelerinde, o dönemde iç Anadolunun doğu Hititlilerin öz yurdu “Kaskai Ülkesi” olarak anılıyor. Olasılıkla Hititlilerin tarih boyunca uğraşıp durdukları kuzey komşuları olan Kaska/Gasga’lar, büyük karışıklıkta, yüzyıllardır göz diktikleri Hatti Yurduna yayılmışlardır. İÖ 1200’e yaklaşırken, saldırgan yaban sürülerince öldürülmek korkusunun ve kıtlığının, açlığın göç yollarına düşürüp Akdeniz kıyılarına getirdiği yığınlar, kimi gemilerle, kimi karadan, Akdeniz’in doğusundaki ülkelere, Mısır’a Kıbrıs’a doğru yola çıktılar. Böylece, “Deniz Halkları”nın kitlesel saldırı göçü olarak Mısır belgelerinde anılan büyük dalgalanmalar, Doğu Akdenize yayılmış oldu.

Hitit İmparatorluğunun çöküşü

Hitit İmparatorluğu, tıpkı yüzyıllar sonra ***Phrygia*** devletinin, en güçlü döneminde ***Kimmer*** sürüleri önünde çökmesi, ya da Lydia devletinin, yine en güçlü

zamanlarında yaşarken, *Persler* tarafından ortadan kaldırılması gibi, beklenmedik zamanda çökmüştü. Mısır yazıtlarının “ *Deniz Halkları*” dediği sürüler . Hitit imparatorluğu ülkelerini baştan başa çiğnedi; Hitit başkenti Hattuşa’yı ele geçirip yaktı, yıktı. Bugünün Kültepe ve Alacahöyük kazı alanlarında o çağda bulunan bayındır kentler ve nicesi, Hattusa gibi, talan edildi yakılıp yıkıldı. Hitit imparatorluğuna son veren yığınsal saldırı göçünü harekete getiren ve onun öncü dalgalarını oluşturan Thrak kökenli yaban sürüleri akınının, Anadolu içlerine Priamos Troia’sı ön Helenlerce, daha açık bir deyişle Akhaios’larca ele geçirilip yıkıldıktan sonra yayılabildiği büyük bir olasılıktır. *Troia* kentinin yıkılması (VIIIa) İÖ 240’da ; Hitit başkenti olan *Hattuşa*’nın yakılıp yıkılması ise İÖ 1200 dolaylarında olmuş olmalıdır.

Eski Hitit Sanatı

Eski Hitit Krallığı’nın askeri ve sivil mimarlık örneklerine, bu devletin başkenti olan Hattusas’ın yanı sıra Alişar, Alacahöyük, Eskiypar ve İnandık Höyüğü gibi önemli merkezlerde rastlanır. Bu yerleşmelerin hepsi surlarla çevrilir. Ağaç dikmeler ve hatıllarla güçlendirilmiş kerpiçten yapılan sur duvarları, genellikle çokgen biçimindeki iri taşlarla örülmüş bir döşegin üzerine oturur. Arası molozlarla doldurulmuş bir iç ve dış duvardan “ sandık duvar” biçimindeki sur bedenleri ya testere dişi gibi çıkıntılıdır(Alişar) veya dışa doğru taştan dikdörtgen planlı kuleler ve burçlarla tahkim edilmiştir. (Hattusas). İki yanında kuleler bulunan ana giriş kapılarından başka, sur bedeninin altındaki dar geçitler de şehre giriş çıkışı sağlamak amacıyla kullanılmıştır. “ Potern “ adı verilen bu bindirme tonozlu geçitlere özellikle Alişar ve Hattusas surlarında rastlanılmaktadır.

Yerleşimlerin genel şeması eski Anadolu geleneğini yansıtır. Yapıların konumu, bütün Hitit mimarlığında görüleceği gibi, arazinin topografik özelliklerine en uygun biçimde tasarlanmıştır. Bu çağdan günümüze ulaşabilmiş en önemli anıtsal mimari örneği ise İnandık Höyüğü’nün IV. Yapı katında ortaya çıkarılan dikdörtgen planlı tapınaktır. Eski Hitit Çağı seramik sanatında kabartma bezemeli vazolar önemli yer tutmaktadır. Bunlar arasında en dikkate değer örnekler Bitik, İnandık, ve

Eskiyapar'da bulunan amphoralardır. Genellikle toprak kırmızısı olan bu vazoların yüzeyleri özenle açkılanmıştır. Gaga ağızlı testiler, omurgalı testiler ve matara biçimli kaplar yaygın olarak görülür.

Eski Hitit heykel sanatı daha çok pişmiş topraktan veya metalden yapılmış heykelciklerle tanınır. Kabartmalı vazolarla paralellik teşkil eden bu heykelciklerde insan figürlerinden daha çok hayvan figürleri ağır basmaktadır. Asur ticaret kolonileri sanatının devamı olan ve kült eşyası olarak kullanıldığı sanılan bu heykelciklerde oldukça gerçekçi bir ustalıkla aslan, boğa gibi hayvanlar tasvir edilmiştir. Aynı üslubun metale uygulanmış örnekleri olan gümüşten geyik ve boğa ritonlarıysa Hitit maden işletmeciliğinin ulaştığı ustalık derecesini yansıtır. Tunçtan yapılmış tanrı heykelcikleri ile kötü ruhları kovmak için kraliyet yapılarının ve tapınakların temeline çakılan insan biçimindeki adak çivileri de bu sanatın ilgi çekici örnekleridir.

İmparatorluk Sanatı

Başta başkent Hattusas olmak üzere birçok önemli merkezde, imparatorluk dönemi Hitit sanatının, özellikle mimarinin ve anıtsal heykelin gelişmesine ışık tutan çok değerli kalıntılar gün ışığına çıkarılmıştır. İÖ III.bin yılda da önemli bir merkez olan Alacahöyük'teki Hitit yapı katı, buradaki tapınak –saray kompleksinin ana girişi olan Sfenksli Kapı ve çevresindeki kabartmalarla ünlüdür. Hattusas'daki Sfenksli Kapı'da olduğu gibi buradaki sfenksler de kapı ayaklarını oluşturan dev taş bloklara oyulmuştur, ama plastik etkisi çok daha zayıftır. Kapının iki yanındaki çevre duvarının dış yüzüne yapılmış kabartmalarda da düz yüzeyler geniş yer tutar. Kült töreni sahnelerini çok özgün bir kompozisyon anlayışıyla canlandıran bu kabartmalar İÖ XIII.yy.dan daha eski bir döneme büyük olasılıkla XV.yy sonu ile XIV.yy başına tarihlenir.

Yazılıkaya ve Gavurkale: Günümüze ulaşan bütün kalıntılar, Hitilerin taş, kayaya kayalık tepelere ve dağlık yerleşimlere özel bir ilgi duyduklarını ortaya koyar. Bu ilginin sadece pratik kaygılarla değil, bazı dini inanışlarla da ilişkili olduğunu düşünmek gerekir. Bu düşünceyi destekleyen en sağlam kanıt, başkent Hattuşa'dan

2km uzakta, kayalıkların arasındaki doğal galerilerden yararlanılarak düzenlenmiş bir açık hava tapınağı olan Yazılıkaya'dır. Buradaki iki galerinin duvarlarına, Hurri ve Hitit panteonundaki bütün tanrı ve tanrıçaların kabartma figürleri işlenmiştir. Tapınağın adytonunu oluşturan bu galerinin önünde başkent tapınaklarıyla aynı üslupta bir kapı, revaklı bir avlu ve ek binalar bulunur. Doğal yapının arasına değişik dönemlerde eklenmiş kült yapılarıyla uyumlu bir bütün oluşturan bu açık hava tapınağı son halini İÖ XIII.yy sonlarında almıştır.

Ankara'nın Haymana ilçesi yakınlarındaki Gavurkale ise, ölümler kültürüyle ilgili metinlerde *hekut* olarak geçen kayalık tepelerin veya insan eliyle biçimlendirilmiş kayalıkların güzel bir örneğidir. Buradaki doğal tepenin üç yanı kiklop örgülü taş duvarlarla çevrilmiş, dördüncü yandaki kayalıkların düzleştirilen yüzeylerin de tanrı ve tanrıçaları tasvir eden üç kabartma sahne işlenmiştir. İmparatorluk çağında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde genellikle ırmak kenarlarında ve uzaktan görülebilecek yükseklikteki kaya kabartmalarında (Fıraktin, İmamkullu, Gezbeli, Sirkeli, Karabel) dini anlamların yanı sıra siyasi bir işlevi de vardı. Büyük Kral ve Kraliçe'yi tanrı ve tanrıçalarla birlikte gösteren bu kabartmalar hem hükümdarın tanrılara duyduğu saygının bir ifadesi, hem de merkezi devletin gücünün simgesi idi. *Küçük Sanatlar*: Seramik alanında, İÖ XIX.yy'dan beri yaygın olarak görülen hayvan biçimli kaplar imparatorluk döneminde de önemli bir yer tutar. Bazıları Hattusa'da bulunan çift başlı ördek biçiminde kapta olduğu gibi karmaşık ve fanteziyle yoğrulmuş bir tasarım ürünüdür. İmparatorluk döneminin küçük sanat eserleri arasında dikkati çeken bir grup da mühürlerdir.

Geç Hitit Sanatı

Bu dönemle ilgili kent tasarımı ve yapılar konusunda bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Bununla birlikte mimaride Anadolu etkisinin çok sınırlı olduğu görülür. Zincirli, Sakçagözü'ndeki saraylar, daha önce Tilmenhöyük, ve Tel Acana'da görülen saray mimari üslubunun devamı niteliğindedir Zincirli'de çember biçiminde bir surla kuşatılmış kent alanının merkezindeki krallık kalesi, avlularla birbirine bağlanan yapılarıyla Hattusa'nın Büyükkale'sindeki düzeni çağırıştırır. Kargamış, Malatya,

Kahramanmaraş ve Zincirli gibi belli başlı Geç Hitit merkezlerindeki figüratif sanatların gelişmesinde üç ana üslup görülür:İÖ850'lerden önce Hitit geleneğinin ağır bastığı I.üslup;İÖ 850-800 arası, Asur etkisinin başladığı II.üslup ve İÖ VIII.yy.da tamamıyla Asur özelliklerinin ön plana çıktığı III.üslup. Dönemin merkezlerinde bu üsluplara bağlı ortaya çıkan çeşitli okullar birçok yönden farklılaşmakla birlikte bazı ortak özelliklerde taşır. Heykel sanatında en yaygın biçimler kapı aslanları ve ortostatları bezeyen kabartma frizler olmuştur. Malatya kabartmalarında, teknik kompozisyon ve konu açısından imparatorluk dönemi Hitit sanatıyla benzerlikler görülse de, sahneler blokların çevresinin dışına taşmaz. Kargamış'taki “ *Haberciler Duvarı*”nın derinlikten ve canlılıktan yoksun kabartmalarında ise daha çok Suriye ve Kuzey Mezopotamya etkisi ağır basar. Buna karşılık kabartmanın daha plastik bir değere kazandığı Büyük Duvar ve Büyük Merdiven ortostatlarında Alacahöyük ve Yazılıkaya'ya belirgin bir yakınlık vardır. Elbiselerin ve duruşların dönemin özelliklerini yansıtmasına karşılık, eski geleneğin izleri hissedilir. Zincirli figüratif sanatı da Kargamış okulunun etkisinde gelişmiş ama onun düzeyine erişememiştir.

Hitit Dini

Hitit dini çok tanrılıydı. Tanrılar çok sayıda ve değişik kökenliydi. Hurri, Hatti, Hint-Avrupa, Luvi, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'nin yanı sıra Varuna ve Mitra gibi İndo-Ari ırktan olanlar vardı. İÖ II.binyılın ikinci yarısında Anadolu dini Olympos'takine benzer bir pantheon'a dönüşmüştü. Devletin resmi tanrıları Yazılıkaya açık hava tapınağındaki kaya kabartmalarında görülebilmektedir. Odaların büyük olanında, tümüyle Hurri kökenli tanrı ve tanrıça kümelerinin, baş tanrı *Tesup ve eşi Hepat* yönetiminde Yeni Yıl Bayramı için ayrı ayrı toplantıları betimlenmiştir. Hemen yanda uzunluğu 20m'yi bulan koridorumsu oda ölü kültüyle ilişkili olmalıdır. Burası olasılıkla kral IV.Tudhalia için hazırlanmış bir mezar odası (anıtı) idi. Burada 12 yer altı tanrısı, *IV.Tudhalia* ve koruyucu tanrısı *Şarruma* ile *Nergal* (kılıç Tanrı) kabartmaları yanında işlevleri tam olarak anlaşılamayan iki niş yer alıyordu. Krallar zaman zaman bayramlarda bu kent ve tapınakları ziyaret ederlerdi. *Nerik, Şamuha, Karahna ve Arinna* bunlardan en fazla saygı görenleriydi.

Son Hitit krallarının kendilerinden “ **Ben, Güneş**” diye söz etmeleri, yukarıdaki teorinin ciddi olduğunu gösterir. Gök güneş tanrısı sonradan yüksek bir mevki tuttuğu halde, **Arinna**’nın güneş tanrıçası konumunu korumaktaydı. O yine “ Hatti Kraliçesi” olarak anılırdı. Kral her yaptığı için ona hesap verir. Devlet işlerinde ona başvurulur. İç ve dış düşmanlara karşı krala yardım eden yine odur. **Arinna** tanrıçasının sevgilisi, Fırtına tanrısıdır. Bu tanrının ismi **Tesup**’dur. Bazen sağında ve solunda boğalar bulunur. Proto-Hitit inanişında **Hurri ve Serri** boğalarıyla, **Nanni ve Hazzi** dağları bulunmaktadır.

Hititlerden kalma bütün kabartmalarda krallar tanrının temsilcisi sayıldıkları için tanrının rahibi kılığındadır. Değişik törenlerde tanrı adına güreşler ve savaşlar yapılırdı. Savaşan grup ikiye ayrılır : Bir gruba Hatti diğerine Masa adı verilirdi. Hattiler savaşarak bir tutsak alırdı. Bu tutsak, Tanrının hizmetçisi olurdu. Olasılıkla bu gibi yarışmalar, Olimpiyatlardaki yarışların başlangıcı idi.

Phrygia Uygarlığı

Phrygia halkının adı, ilkçağ Hellen yazarlarını yapıtlarında, **İliada’da Phrygos**’lar ya da **Phryx**’ler biçiminde verilir. Phrygos ya da Phryx adının nereden geldiği konusunda kesin bir görüş birliği yoktur. Bu isim olasılıkla “ **Bryg** “ adından geldiği düşünülmektedir. Ancak bu adın da tam olarak kökeni saptanabilmiş değildir.

Phryg’ler, bir çok kanıta göre, Hitit imparatorluğunu yıkan Thrak sürüleriyle akrabalığı olan bir halktı. Phryg iskeletleri üzerinde yapılan ölçümler, bu halkın antropologlarca Akdeniz ırkı denilen dolikosefal ırk türünden olduğunu doğrulamıştır. Ayrıca **Heredotos**, İÖ 492 yılında Yunanistan seferine çıkan Pers komutanı Mardonios’un, Makedonya’ya gelip konaklamış iken ordusuna saldıran Thrak boyu, Bryg’lerle savaşıp uzun süre uğraşarak onlara baş eğdirdiğini anlattıktan sonra, başka bir yerde “ Makedonyalılara göre Phrygia’lılar, Avrupa’da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydı” demektedir.

Olasılıkla sonradan Phrygialı'ların oluşumuna baskın etkide bulunan Bryg'lerin tümü Anadolu'ya gelmemiştir.

Önceleri Sakarya nehri ve civarında yerleşen bu kavim, daha sonraları yavaş yavaş Orta Anadolu'ya doğru göçe başlamış İÖ 1100 veya 1000 yıllarında bugün Polatlı yakınlarındaki daha sonradan kendilerine başkentlik yapacak olan Gordion (Yassıhöyük) kentine yerleşmişlerdir.

Önceleri Hitit İmparatorluk Çağı özelliklerini taşıyan yerleşme yerine son veren bu göçmenler bölgeye beraberinde yeni kültür elemanları getirdiler. İÖ VII.yy 'ın ortalarına ait Assur belgelerinde güçlü bir merkezi devlet olarak ortaya çıkan Phryg'lerin adı en çok duyulmuş kralı **Gordios ve oğlu Midas**'tır (İÖ 738-696). Bunlardan adını Gordion'a vermiş olan Gordios konusunda bilgi yoktur. Assurlular'ın Muşkili Mita dediği oğlu Midas ise Asur kralı II.Sargon'un (İÖ 721-705) çağdaşıydı. Önceleri Kargamış, sonraları **Urartu ve Tabal** krallıklarıyla beraberce Assur karşıtı bir politika izleyen **Midas** İÖ 709 yılında, doğudan giderek yaklaşan göçebe Kimmerler'in tehdidinden kurtulabilmek amacıyla bu devletin yardımını istedi. Assur ile yapılan dostluk anlaşmasından sonra dikkatini batıya çevirdi. Orta Yunanistan'daki Delphoi kehanet ocağına armağanlar yolladı. Batı Anadolu'da bulunan Kyme (Nemrutkale) kenti kralının kızıyla evlendi; Lydia Krallığı ile dostluk ilişkileri kurdu. İÖ 7.yy başlarında Samos (Sisam Adası), Lindos, Argos, Paros, Olympia ve Perakhora 'daki kutsal alanlara armağan olarak sunulmuş tunçtan **fibulalar, omphalos'lu phiale**'ler ve kemerler Batı dünyası ile geliştirilen iyi ilişkilerin göstergeleridir.

Midas'ın güçlü döneminde Phryg Krallığının etki alanı güneybatıda Elmalı yöresinden doğuda Amasya'ya, kuzeyde Samsun'dan güneyde Konya ve Niğde civarına değin yayılmıştı. Ancak Kimmer etkisi giderek kendini daha fazla hissettirmeye başlamıştı. II.Sargon bu göçebelerle yaptığı bir savaşta ölünce Phryg'ler Assur desteğini kaybetmeye başladı. **Gordion** İÖ 696 yılında yakılıp yıkılarak yağmalandı. Bu yıkım sonucunda ne **Phryg** ne de **Gordion** kenti son bulmuştur. Kimmerlerin saldırılarından kaçan kral ailesi gerek Gordion'da gerekse

Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde aynı kültür geleneklerini koruyarak bir süre daha yaşadılar. Kızılırmak'ın batısında **Gordion**, **Hacıtuğrul-Yenidoğan** höyüğü ve **Ankyra** (Ankara); doğuda eski Hitit başkenti **Hattusas**, Çorum yakınlarında **Pazarlı ve Alişar** bunlardan en önemlileridir. Phrygia halkının adı, ilkçağ Helen yazarlarını yapıtlarında, **Iliada'da Phrygos**'lar ya da **Phryx**'ler biçiminde verilir. Phrygos ya da Phryx adının nereden geldiği konusunda kesin bir görüş birliği yoktur. Bu isim olasılıkla “**Bryg**” adından geldiği düşünülmektedir. Ancak bu adın da tam olarak kökeni saptanabilmiş değildir. Phryg'ler, bir çok kanıtla göre, Hitit imparatorluğunu yıkan Thrak sürüleriyle akrabalığı olan bir halktı. Phryg iskeletleri üzerinde yapılan ölçümler, bu halkın antropologlarca Akdeniz ırkı denilen dolikosefal ırk türünden olduğunu doğrulamıştır. Ayrıca **Herodotos**, İÖ 492 yılında Yunanistan seferine çıkan Pers komutanı Mardonios'un, Makedonya'ya gelip konaklamış iken ordusuna saldıran Thrak boyu, Bryg'lerle savaşmış uzun süre uğraşarak onlara baş eğdirdiğini anlattıktan sonra, başka bir yerde “ Makedonyalılara göre Phrygia'lılar, Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydı” demektedir. Olasılıkla sonradan Phrygialıların oluşumuna baskın etkide bulunan Bryg'lerin tümü Anadolu'ya geçmemiştir.

Önceleri Sakarya nehri ve civarında yerleşen bu kavim, daha sonraları yavaş yavaş Orta Anadolu'ya doğru göçe başlamış İÖ 1100 veya 1000 yıllarında bugün Polatlı yakınlarındaki daha sonradan kendilerine başkentlik yapacak olan Gordion (Yassıhöyük) kentine yerleşmişlerdir. Önceleri Hitit İmparatorluk Çağı özelliklerini taşıyan yerleşme yerine son veren bu göçmenler bölgeye beraberinde yeni kültür elemanları getirdiler. İÖ VII.yy 'in ortalarına ait Assur belgelerinde güçlü bir merkezi devlet olarak ortaya çıkan Phryg'lerin adı en çok duyulmuş kralı **Gordios ve oğlu Midas**'tır (İÖ 738-696). Bunlardan adını Gordion'a vermiş olan Gordios konusunda bilgi yoktur. Assurlular'ın Muskili Mita dediği oğlu Midas ise Asur kralı II.Sargon'un (İÖ 721-705) çağdaşıydı. Önceleri Kargamış, sonraları **Urartu ve Tabal** krallılıklarıyla beraber Assur karşıtı bir politika izleyen **Midas** İÖ 709 yılında, doğudan giderek yaklaşan göçebe Kimmerler'in tehdidinden kurtulabilmek amacıyla bu devletin yardımını istedi. Assur ile yapılan dostluk anlaşmasından sonra dikkatini batıya çevirdi. Orta Yunanistan'daki Delphoi kehanet ocağına armağanlar yolladı.

Bati Anadolu'da bulunan Kyme (Nemrutkale) kenti kralının kızıyla evlendi; Lydia Krallığı ile dostluk ilişkileri kurdu. İÖ 7.yy başlarında Samos (Sisam Adası), Lindos, Argos, Paros, Olympia ve Perakhora 'daki kutsal alanlara armağan olarak sunulmuş tunçtan **fibulalar**, **omphalos'lu phiale**'ler ve kemerler Bati dünyası ile geliştirilen iyi ilişkilerin göstergeleridir.

Midas'in güçlü döneminde Phryg Krallığının etki alanı güneybatıda Elmalı yöresinden doğuda Amasya'ya, kuzeyde Samsun'dan güneyde Konya ve Niğde civarına değin yayılmıştı. Ancak Kimmer etkisi giderek kendini daha fazla hissettirmeye başlamıştı. II.Sargon bu göçebelerle yaptığı bir savaşta ölünce Phryg'ler Assur desteğini kaybetmeye başladı. *Gordion* İÖ 696 yılında yakılıp yıkılarak yağmalandı. Bu yıkım sonucunda ne *Phryg* ne de *Gordion* kenti son bulmuştur. Kimmerlerin saldırılarından kaçan kral ailesi gerek *Gordion*'da gerekse Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde aynı kültür geleneklerini koruyarak bir süre daha yasadılar. Kızılırmak'ın batısında ***Gordion, Hacituğrul-Yenidogan*** höyüğü ve ***Ankyra*** (Ankara); doğuda eski Hitit başkenti ***Hattusas***, Corum yakınlarında ***Pazarlı ve Alişar*** bunlardan en önemlileridir. Bununla birlikte en güçlü oldukları kesim Yukarı Sakarya vadisinde, Eskişehir ile Afyonkarahisar arasındaydı. Daha sonraları Küçük Phrigia adını alacak olan bu bölgede İÖ 7.yy'ın ortalarındaki Pers istilasına değin özgürce yasayacak çok sayıda Phryg kenti yer alıyordu. Bunların basında da Eskişehir yakınlarındaki Midas Kenti gelmektedir.

Phryg toplumu ile fazla bilgi yoktur. Homeros Thrak kökenli bu insanların savaşçı bir ulus olarak niteler. Göçebe kökenleri nedeniyle usta birer süvari oldukları anlaşılan Phrygler uçları öne eğik serpuşlar takar, bir kollarında küçük kalkanlar ve uzun mızraklar taşırlardı. Piyadeler ise çoğu kez dizlere değin çıkan islemeli çoraplar ve kısa eteklik ile dize ine dar bir şort giyerlerdi. Çok daha sonraları cesaret ve enerjiden yoksun, köle ruhlu bir halk olarak tanınmışlardı.

Phryg dini çok tanrılıdır. Bunlardan en tanınmışları Güneş Tanrısı ***Sabazios*** ile Ay tanrısı ***Men***'dir. Sabazios Thark kökenli bir tanrıydı.; Yunanlılar tarafından Men denen Ay tanrısı olasılıkla eski bir Anadolu tanrısının değiştirilmiş biçimiydi. Ancak

Phrygler denince akla hemen bazen *Matar*, *Matar Areyastin* ya da *Matar Kubileya*, bazen de *Agdistis* denen Büyük Ana yani *Kybele* gelir. Anadolu'da Erken Neolitik Çağ'dan beri tapınım gören ve Hititliler tarafından *Kubaba* olarak adlandırılan Kybele Phryglerin gözünde bir doğa tanrıçası hatta doğanın bizzat kendisiydi. En önde gelen kutsal hayvanları yırtıcı bir kus ve aslan olan tanrıçanın *Attis* adında bir sevgilisi vardı. Tanrıçanın Attis'e her yıl ancak ilkbaharda kavuştuğuna, böylelikle de doğuya yeni bir yaşam geldiğine; onu yitirdiği aylarda ise doğanın kış uykusuna yattığına inanılıyordu. En önemli tapınım yeri Eskişehir'in Sivrihisar yakınlarındaki Ballıhisar/*Pessinus* antik kentiydi. Kral Midas tanrıçanın oğlu ve Pessinus'taki tapınağın kurucusu sayılmıştır. Tapınımı Roma imparatorluk çağına değin sürmüştür. Kybele kutsal alanları genellikle kayalıklar üzerine kurulmuştur. Çünkü tanrıçanın çıplak yarlarda yasadığına inanılıyor ve bu yüzden kayalıklara simgesel tahtlar oyuluyordu. Bunlardan en ünlüsü *Midas Anıtı* olarak anılan ama olasılıkla Kybele'ye tapınım için yapılmış bir anıttı. Phryg soyluları ölümlerini ya kayaya oyulmuş mezarlara yada *Tümülüs* dene yığma tepelerin altındaki odalara gömerlerdir. Kaya mezarlarının kimilerinde cephe kabartmalarla süslenmiştir. Bunlardan en ünlüsü Afyonarhisar yakınlarındaki *Arslantas Mezarı*'dır. Daha çok asil kişiler için yapılan tümülüsler ise ilk kez Phryg'ler tarafından orta Avrupa'dan getirilmiştir. Phryg tümülüslerinin en yoğun olduğu yöre Ankara ve Gordion çevresidir. Bu tip mezar örneklerine Trakya'da, Antalya/Elmalı'da ve Niğde civarında da rastlanılmaktadır.

Phryg'lerin en özgün sanat dalı mobilyacıdır. Bu daldaki ustalık ve özgünlüğün en önde gelen nedeni bölgenin orman yönünden zengin oluşudur. Gordion tümülüslerinde bulunan mobilyalar marangozluktaki üstün düzeyin en canı kanıtlarıdır. Metal çivi kullanmaksızın, birbirine ağaç çiviler ve geçmelerle tutturulmuş masalar, tabureler ve sehpa çözümleri çoğu kez Phrygler'e özgü geometrik bezekli oyma ve kalkmalarla süslenmiştir. Midas dönemi Gordionun'da daha çok mobilyacılıkla ilişkili olarak çalışan bir fildişi atölyesi de vardır. Ancak bu dal ahşap oymacılığı gibi çok gelişmiş değildir. Gordion'a gerek hammadde ve gerekse işlenmiş durumda, köklü bir geleneğe ve çok sayıda atölyeye sahip Kuzey

Suriye'den fildişi gelmiş olmakla birlikte, yerli atölyenin kendine özgü bir stili vardır.

Özellikle ahşap kakma parçası olarak görülen küçük levhalardaki silahlı süvari, balık yiyen , kartal başlı karışık yaratık ve geyik kabartmaları , ince bacakları üzerinde yükselen hantal hayvan gövdeleri ve baklava dilimi biçimi gözleriyle Kuzey Suriye , Fenike I Asur ve hatta Urartu'dan tümüyle farklı Koloni Çağı'ndan beri etkin olan Arta Anadolu'ya özgü bir atölyenin ürünleridir.

Phrygler'de tastan yontu ve kabartmalar da yapmışlardı.Gordion'da Midas öncesi kent kapısını süsleyen kabartmalar Geç Hitit sanatının etkisi altında yapılmıştı. Bu daldan günümüze ulaşabilmiş en enteresan eser Boğazköy'deki Phryg sitadelinin kapılarından birinin önündeki niş içinde bulunan yontu grubudur. Burada yüksek bir başlık giymiş olan Kybele iki yanındaki müzisyeni ile betimlenmiştir. Phrygler özellikle tunç işçiliğinde uzmanlaşmışlardı Bu endüstri dalında esin kaynağı daha çok güney'den , Suriye'den geliyordu. Bunlar arasında günümüz hamam taslarının atası olarak kabul edilen *omphaloslu phiale*'ler , kazanlar (tutamakları boğa başları ile bezeli) , süslü kazanlar, kepeçler, kemerli, *Fibula* (cengelli iğneler) bu tür kapların günlük kullanımlarının yanı sıra dinsel anlamları da bulunmaktaydı. (kötü ruhları kovmak “ *apotropaik*”) Giysilerin iki ucunu tutturmaya yarayan ve aynı zamanda dekoratif olan, tas ve kil kalıplarda dökülmüş fibulaları Anadolu'da ilk kez İÖ. 8.yy'ın ortalarından başlayarak Phrygler kullanmıştır.

Phryg'ler dokumacılıkta da başarılıydılar. Bu daldaki gelişmeye hiç kuskusuz Orta Anadolu koyunlarının kaliteli yünleri yol açmıştı. Gordion tümülüslerinde duvarlara asılmış halılar ile yerlere serilmiş kepelere ait izler saptanmıştır. Nitekim bugün birçok Avrupa dilinde duvar halıları için kullanılan “*tapetes*” sözcüğü Phrygce'dir. Gordion'da buluna binlerce dokuma tezgah ağırlığı ve ağırşaklar tekstil sanayinin ne denli gelişmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

Phryg seramiği de oldukça ileri düzeydeydi. Kızılırmak'ın doğu ve batısındaki farklı etnik ögelere göre farklı teknikte üretimde bulunan atölyeler bulunmaktaydı. Acık

renk üzerine siyah boya ile daha çok stilize geyik motifleriyle bezenmiş olan kapların yanı sıra, geometrik desenli çerçeveler içindeki konturları belirlenmiş, içleri ise noktalar yada tarama çizgilerle doldurulmuş aslan, dağ keçisi, boğa ve kartal motiflerinden oluşturulmuştur. Çoğu kez metal kapları taklit Phryg çömlekleri hayvan biçimli vazoların yapımında da büyük basari sağlamışlardır.

Urartu Uygarlığı

Hitit İmparatorluğunun güçlü bir biçimde varolduğu İÖ 13.yy ortalarında Doğu Anadolu'da bir takım halkların yaşadığı bilinmektedir. **Hurri** kökenli bu insanlar güçlü durumda buluna bazı aşiretler etrafında toplanmışlardı. Assur kralı **Salmanasar (İÖ 1274-1245)** dağlık bölgedeki bu ülkeden **Uruatri** olarak bahsetmektedir. Burada yaşayan gruplar merkezi bir devlet kuramamışlar, dağınık halde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Assur kayıtlarında sayıları 60'a değin çıkan bu kralılar aslında bu küçük aşiretlerin başkanlarından başka bir şey değildi. Gittikçe artan Hitit ve Assur baskısı onların ortak düşmana karşı ortak hareket etmeleri gereksinimini otaya çıkarmıştır. Bu görüş çerçevesinde İÖ 10.yy ortalarında **Biaini** Assur İmparatorluğunun deyiimiyle **Urartu Krallığı** kuruldu. Güney komşuları Assur'dan farklı olarak kökleri binlerce yıl geriye giden eski gelenek ve kurumlara sahip olmayan bu yeni halk, kısa sürede gelişip örgütlenerek dinamik devlet yapılarıyla ve kurumlarıyla Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasında etkili oldular.

Urartu Devleti'nin bilinen ilk kralı, başkent **Arzaskun**'da oturan **Aramu**'dur. İÖ. 9.yy ortalarında yaşayan bu kral ve başkenti hakkında fazla bir bilgiye sahip olunamamıştır. Ondan sonra tahta çıkan Sarduri (840-830) zamanında hızlı bir gelişim gösteren Urartu Krallığı başkentini Van ovası içinde yalçın bir kayalığın

üzerinde kurulmuş bulunan ve Assurlular'ın Truşpa dediği **Tuşpa**'ya taşınmıştır. 2.Sarduri döneminde (760-730) döneminde Urartu devletinin gücü doruğuna ulaşmıştır. Ülkenin sınırları kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a kuzeybatıda Erzincan'a, güneydoğuda Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına, batıda Fırat Nehri ve Toros silsilesine , doğuda Hazar Denizi yakınlarına kadar uzanıyordu.

IÖ 8.yy ortalarında Urartu Krallığının etki alanı Torosları aşır Suriye'ye doğru genişlemeye başladı. Ancak Assur kralı Tiglatplaser (745-727) 2.Sarduri'yi koalisyon orduları ile birlikte Adıyaman/Gölbaşı yöresinde bozguna uğrattırca Urartu egemenliğine büyük bir darbe vurulmuştur. 1.Rusa döneminde ise (730-713) Urartu güneyden Assur kralı 2.Sargon'un , kuzeyden Kimmerler'in saldırısına uğrayınca sınırlar daralmaya başladı. Büyüme politikasından vazgeçilerek kendi içlerine dönmüşlerdir. **2.Argisti (713-?) ve 2.Rusa (675'ler)** dönemlerinde ülkede yeni kentler kurulmaya başlanmıştır. Rusa'nın kendi adını verdiği **Rusahinili (Toprakkale)** tapınak, sarnıç ve depolarıyla baş tanrı **Haldi**'ye sunulmuş dinsel bir merkez görünümündeydi.Yine haldi için kurulmuş **Adilcevaz, Ayanis**, İran'da **RusaiURUTUR** (Bastam) ve Aras'ın kuzeyinde Fırtına tanrısı adına kurulmuş **TeişebaiURU**.(Karmir-Blur).

Bütün bu gelişmelere karşılık Urartu Devleti'nin IÖ 7.yy ortalarında başlayan gerilemesi durdurulamadı. Adi son olarak 640 yıllarında Assurbanipal tarafından anılan 3.Sarduri ve oğlu 4.Sarduri'den sonra Urartu Krallığının durumu hakkında fazla bir bilgi elde edilememiştir. Kesin olmamakla birlikte IÖ.6.yy başlarında Asur İmparatorluğu'na son veren olaylar ile birlikte tarih sahnesinden çekilmiştir. Her ne adar Basil belgelerinde ve Pers kralı Dareios'un kayıtlarında Uraştı olarak bir bölgeden bahsedilmekte ise de bu sözcüğün bir coğrafi kavram olarak kullanıldığı sanılmaktadır.

Urartu Krallığının ortaya çıkışıyla birlikte ülke merkezîyetçi bir sistemle yönetilmeye başlandı. Ülke eyaletlere bölünmüştü ve merkezden gönderilen valiler tarafından yönetiliyordu. Her eyalet birbirinden doğal engebelerle ayrılmış iskan alanlarını kapsıyordu.Yaşadıkları ülkenin kayalık yapısı ve sert iklim koşullarına ayak

uydurmayı başaran Urartular'ın en büyük ve özgün çalışmaları bayındırlık alanında olmuştur. Çünkü büyük kaleler ve kentlerde buralarda yaşayacak tarımcı bir toplum yapısı olmaksızın bölgede egemenlik kurmak oldukça zordu. Onlardan günümüze kalmış çok sayıda kale, su bendi ve kanalı, yol ve kaya anıtları bu bayındırlaşma hareketinin en canlı tanıklarındır. Kaleler çeşitli amaçlara yöneliktir. Bunlardan en önemli olanları idare merkez durumunda olanlardı. Bu türdeki kalelerde daima bir yönetici sarayı ile birkaç tapınak bulunuyordu. Kimi kaleler ise sadece askeri amaçlıydı. Nispeten küçük boyutlu olan bu türdeki tesisler bir surla çevrilmiş olmakla birlikte, içinde önemli bir yapılaşmaya gidilmiş değildi. Urartu Devleti'nin en uzak sınır noktalarına dağılmış idari merkez niteliğindeki kalelerinden en görkemlisi **Tuşpa**'dır. (Van Kalesi) kalenin içinde saraylar, tapınaklar ve kaya anıtları yer almaktaydı. Çevresi çok güçlü surlarla kuşatılmıştı. Erken saraylar ve tapınaklar sitadelin en yüksek noktasında İç Kale'de kuruludur. Bu kesim hala ayakta duran ayrı bir savunma sistemiyle korunmaya alınmıştır. Urartu kalelerinden günümüze en iyi durumda kalmış olanı, Van'ın 25.km güney doğusunda bulunan **Çavuştepe** 'dir. Bu kaleye kurucusuna göre **Sardurhinili** adı verilmiştir. Burası İran'dan krallığın merkezine doğru uzanan tarihi yolu denetleyen stratejik bir noktada er alan, ekonomik yönetsel ve dinsel işlevleri bünyesinde toplayan büyük bir merkezdi. Burası tümüyle tanrı Haldi'ye adanmış bir kutsal kale görünümündeydi. Urartu sarayları yalçın kayalıklar üzerindeki sitadellere inşa edilmişti. Bu yüzden de geniş ve düz alanlara kurulmuş Assur saraylarının aksine genellikle iki katlıydı. Alt kat, mutfaklar, kilerler, depolar, tuvaletler gibi hizmetlere ayrılmıştı. Kalın payeler (Fil ayağı) üzerinde büyük kabul salonu ile harem dairesi bulunuyordu. Su ikmalinin yapılabilmesi için kaleler genellikle su kaynaklarının yanına yapılıyor, kalenin içinden su yoluna inan kanallar yapılıyordu. Kaleler içinde, saray ve tapınaklardan sonra en önde gelen yapılar depo binalarıdır. Uzun ve sert geçen kış ayları nedeniyle büyük depolar (magazin) yapılması bir zorunluluktur. Burada bulunan küplerin (pithos) 1,500 litre alabiliyordu.

Urartu ülkesinin gelişmesi için her türlü alt yapı hizmeti devlet tarafından planlanmıştı. Urartu uygarlığının böyle bir bölgede gelişip büyümesindeki etkenlerden en önemlileri kurdukları alt yapı sistemleri ve acımasız doğaya karşı

getirdikleri çözümlerdir. Bunlardan günümüze kadar kalabilmiş olanlar ise *sulama* ve *yol tesisleri*' dir. Su tesislerinden günümüze kadar en iyi örneği Van yakınlarında bulunan Kral *Menua*'nin yaptırdığı 56.km uzunluğundaki *Menua Kanalı* (Şamram Kanalı) ile 2. Rusa'nin yaptırdığı *Keşişgöl Bendi* 'dir.

Kayalara oyulmuş Urartu anıtlarının en etkileyicisi kral mezarlarıdır. Kayalığın güney yamaçları üzerindeki bu anıt mezarlar geniş ve yüksek bir salon ile bunun çevresindeki odalardan oluşmaktadır. Özellikle Erzincan yakınlarındaki Altın-tepe'de yer altına kesme taşlarla inşa edilmiş prens mezarlarına ölüler taş ve ahşap lahitler içinde altın,gümüş ve değerli taşlarla birlikte süslü giysileriyle birlikte gömülmüştür. Mezar odalarına altın, gümüş, ve tunç kaplama ahşap sandalyeler, tunç kemerler, çeşitli ahşap mobilyalar ve bir savaş arabası bırakılmıştır. Tuşpa sitadelinin kuzeydoğu yamacında 2.Sarduri'nin yaptırdığı kutsal alan, anıtsal nişleri ve bazalt stelleri ile Urartular'ın dine verdikleri öneme tanıklık etmektedir. Urartular bu tahinimi açık havada yapıyorlardı. Daha küçük olmakla birlikte açık hava kutsal alanlarına merkezi bölgedeki *Yeşilaliç* ile batı sınırdaki *Altın-tepe*'de de rastlanılmıştır.

Açık hava kutsal alanlarının yanında Urartular'ın kendine özgü bir tapınak anlayışları vardı. Çatısı ağır payelerle taşınan görkemli tören salonları, revaklı avluları, depoları ve sunaklarıyla birlikte büyük bir külliye oluşturan bu tapınakların içinde tanrı yontusunun durduğu en kutsal kesim (cella) kare planlı yüksek bir kule biçimindeydi. Dış yüzlerine tanrılara adak olarak tunç kalkanların asılı olduğu yapının önündeki geniş avluda kurbanlar için taştan sunaklar ve üç ayaklı altlıklar üzerinde duran tunç kazanlar bulunmaktaydı.Örneğin Toprakkale'deki sunak bazalttan oyulmuş bir anahtar deliği şeklindeydi.Cellanın iç duvarları mavi kırmızının egemen olduğu duvar resimleri ve ender olarak da taşı oymalar üzerindeki kakmalarla bezeliydi.

Hurri etkili olduğu anlaşılan Urartu dini çok tanrılıydı. Krallığın kuruluşundan kısa süre sonra oluşturulan bu devlet dini hakkında en iyi bilgiyi, Van ovasının doğu ucundaki *Meherkapı* yazıtı vermektedir. Kayalara oyulmuş dikdörtgen biçimli bir

tapınak kapısını temsil eden bu anıtta Urartu Devleti'nin resmi tanrıları ve tanrıçaları ile bunlara başkentte kurban edilecek adak hayvanlarının cins ve sayıları verilmektedir. tanrı listesinin başında **Haldi, Teişeba ve Şivini**'nin adları geçmektedir. Tanrılar tanrısı Haldi sefere çıkan kralı kutsayan bir savaş tanrısıydı. Büyük bir mızrakla simgelenen bu tanrının savaşta daima ordunun önünde gittiğine inanılıyor, adak olarak çeşitli silahlar sunuluyor ve bunlar tapınakta saklanıyordu. İkinci sırada Fırtına ve Gök gürültüsü tanrısı **Teişeba** bulunuyordu. Hititler ona Teşup diyorlardı. Üçüncü sırada yer alan **Şivini**, güneş tanrısıydı. Boynuzlu bir tiera (başlık) giyen Urartu tanrıları çoğu kez hayvanlar üzerinde yer alırken betimlenmiştir.

Urartular, Hititler gibi çivi yazısı ve resim yazısı (hiyeroglif) kullanıyorlardı. Çivi yazısı taş anıtlar, tunç eserler, iri depo küpleri, kil tabletler ve mühürler üzerine; resim yazısı de daha çok mühürler ve kaplar üzerine konuyordu. Resim yazısı az gelişmişti ve daha çok gündelik işlerde kullanılıyordu. Bu yazı türü Hititlerle kurulan ilişkiler sonucunda Urartu ülkesine 8.yüzyılın başlarına doğru batıdan gelmiş olmalıdır. 9.yy sonlarına doğru ortaya çıkan çivi yazısı ise Asur'dan alınmıştı ve hecelerden oluşuyordu. Urartu ülkesi ve çevresi maden yatakları açısından zengindi. Özellikle gümüş, bakır ve demir kaynakları oldukça yeterliydi. Maden yataklarına yakınlık bu dalın hızla gelişmesine neden olmuştu. Tunç eserlerden büyük bir bölümü kabartmalarla bezelidir. Bunlardan özellikle kemerlerdeki geniş bir repertuar içinde sunulmuş sahneler dikkat çekicidir. Daha çok tunç eserlerden Urartu resim sanatı stilistik ve ikonografik yönden saray sanatı ve halk sanatı olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır.

Bir zenginlik simgesi sayılan fildişinden Urartular süs eşyalarının yapımında yararlanmışlardır. Toprakale ve Altın tepe'de bulunan kartal başlı ve insan gövdeli gri fon kabartmaları ile Toprakkale'de kadın ve erkek heykelcikleri Uratular'ın bu sanat dalında köklü bir geleneğe sahip Suriye'nin etkisinde kaldığını gösterir. Urartu sanatının kendine özgü bir mühürcülük anlayışı vardı. Bunlar yalnızca bir mülkiyet ifadesi olarak değil, nazarlık yada muska (amulet) şeklinde kullanılmıştır. Genellikle

taş, tunç, altın ve kemikten kazınmıştır; damga ve silindir ve iki türün karışımı olan damga-silindir türündendir.

Urartularda seramik dalı çok gelişmişti. Bu dalda daha çok madenciliğin etkisi söz konusuydu. Kalelerindeki mleki atölyelerinde üretilen kırmızı renkli ve parlak görünümlü lüks mallar bakir ve tunç gibi madeni kapların taklitleriydi. Őiřkin karınlı, yuvarlak yada yonca ağızlı küçük testiler, yüksek ayaklı kadehler ve çeşitli türde çanak ve tabaklar çok yinelenen kap formlarıdır. Bu kapların fabrikasyon üretimi gelişkin bir toplum ve ekonominin varlığına kanıttır. Bunların yanında boğa başlı tunç kazanların pişmiş topraktan kopyaları ve dinsel törenlerle ilgili olarak çizme biçimli yada hayvan biçimli kaplar da yapılmıştır.

İÖ1200-M.S.200 yıllarına kadar Anadolu Uygarlıklarına Genel Bakış; Lydia-Pers-Helen ilişkileri. Helenistik Dönem ve Roma Dönemi genel siyaset ve ekonomik durum. Anadolu'ya olan etkileri

Troia savaşını izleyen bir yüzyıl içerisinde, Myken adı verilen uygarlık yıkılmış. muhteşem Myken uygarlığının kalesi durumundaki saraylar yok olmuştu. Bunun iki sebebinin olduğu sanılıyor; volkanik bir ada olan Girit'te İÖ 17-16 yy.lar içerisinde aralıklarla devam eden volkanik patlamalar ada halkını huzursuz etmiş, bunun yanı sıra toprağa bağlı olan halkın gittikçe verimsizleşen ve çoraklaşan bu topraklar üzerinden geçinmesi olanaksız duruma gelmişti. Bu durumda ada halkı değişik topraklara göç etmek zorunda kalmıştı.

Bu arada İÖ 1200 yıllarında, kuzeyden Dor adı verilen ve Helenlerin “ Barbar” adını verdiği halk grupları tüm kıta Helenistan'ı egemenlikleri altına alıyorlardı. Bu göç dalgaları değişik zaman aralıklarında dört yüzyıl kadar devam ettiği sanılmaktadır. Bu döneme “Karanlık çağ (dark age) “ denmektedir. Karanlık çağ denmesindeki mantık, bu döneme ait elimizde yazılı hiç bir belge olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu sürüp giden istila hareketleri sonucunda birçok Helenli anayurtlarını terk edip, kendileri için en yakın yerlere, Ege Denizi'nin karşı kıyılarına yani Anadolu topraklarına göç etmişlerdir. İlk göçmenler Thessalia ve Boitia bölgelerinde yaşayan Aiol'ler adı verilen gruptu. Bu göçmenler ilk önceleri Lesbos Adası'na (Midilli) ve Troas bölgesi ile İzmir Körfezi arasındaki bölgeye yerleşmişlerdir. Böylece bu bölgeye bu gelen göçmenlerin adına izafen Aiolia bölgesi denmeye başlanmıştır. Bu göç hareketini Atina kralı Kodros soyundan gelen göçmenlerin oluşturduğu yeni bir grup izlemiştir. Bu yeni göçmenler İzmir Körfezi'nin güneyinde Maindros (Büyük Menderes Nehri) nehrine kadar olan kısma yerleşmişlerdir. Bu bölgeye İonia adı verilmektedir. İonia kolonizasyonunun İÖ10 yy. içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yeni gelen göçmenlerin herhangi bir direnişle karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise, göçmenlerin buraya ulaştıklarında terkedilmiş halde Hitit şehir devletlerini bulmaları olmalıdır. ilk Aiol ve İon şehir devletleri kurulurken Hititlerden kalan büyük bir mirasın üstüne oturmuşlar ve onu örnek almışlardır. Bu ilk yerleşimlerin isimleri ile Hitit arşivlerinde bulunan tabletlerde rastlanılan şehir isimleri arasında benzerlik bulunması da bunu kanıtlamaktadır. Örneğin:

Ephesos   *Apasas*
Miletos   *Millawandas*

Bunun yanı sıra bu göç dalgalarının varlığını kanıtlayan ilk örnekler Miletos ‘da bulunan Miken seramikleri ve Bugünkü Bodrum ‘da bulunan Asarlık ve Çömlekçi ve Dirmil’deki Miken seramikleridir.

Aiolia Şehirleri : Kyme, Pitane, Larissa, Gryneion, Myrina, Smyrna, Aigai, Lesbos, Temnos, Neonteikhos, Killa, Aigirossa, Notion.

İonia Şehirleri : Miletos, Ephesos, Phokai, Klozemanai, Teos, Erythrai, Khios, Samos, Myus, Priene, Kolophon ve Lebedos.

Heredotos “ *Aiolia’nın toprakları daha verimli fakat havası kötüdür*” diye belirtmiştir. Gerçektende İonia’nın iklimi Aiolia’ya nazaran daha ılımandır. Tarihsel açıdan da İonia şehirlerinin tümü tanınıp bilinirken, Aiol şehirlerinin pek tanınmaması bunu teyit etmektedir. Yeni kentler ile yerli kentler arasındaki ilişkilerin , bir yerden diğerine farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Kimi kent yerli Anadolu halkını vatandaş olarak kabul etmiştir.

Dor istilasını izleyen “ Karanlık Çağ “dan Helenistan henüz kurtulmamışken , İonia kentleri Yazı bilim ve felsefede büyük yol katetmişlerdir. Kentlerin bu dönemde nasıl yönetildiğine ilişkin bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Erken dönemlere özgü kalıtsal krallık sistemi çok uzun sürmemiş, İÖ 7.yy’da bir çok kent , işlevleri yasalarla belirlenmiş bir meclis ve yürütücü görevlilerden oluşan ilkel sayılabilecek bir anayasal devlet yapısına kavuşmuşlardır. Soylarını köklü krallıklara bağlayan soylular ile varlıklı yuttaşların yönetimde söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Bazı durumlarda ise güç *Tyran* adı verilen idarecilerin elinde bulunmaktaydı. Tyran, kelime anlamı olarak egemenliği kalıtımla kazanmayan hükümdar anlamına gelir.

İÖ 8.yy dolaylarında 12 İon şehri kendi aralarında *Panionion* adı verilen bir birlik oluşturmuşlardır. Birliğin merkezi Priene’de bulunuyordu. Özellikle İÖ 7-6 yy civarlarında bu kentlerden bazılarının başı çektiği, özellikle Miletos, kolonizasyon hareketine girişmiştir. Miletos, Propontis ve Karadeniz’de bir çok koloni kurmuştur. Bu kolonilerden en tanınmışları *Sinope (Sinop)*, *Amisos (Samsun)* ve *Trapezus (Trabzon)* ‘dur.

İonia’nın bu refah dönemi devam ederken hemen doğusunda bulunan komşusunun bu gelişmesinden etkilenmeye başlamıştı. İÖ 8.yy’da *Lydia* krallığında yeni bir sülale işbaşına geçmiştir. Bu yeni sülalenin kralının ismi *Gyges*’ dir. Bu kral topraklarını kuzeye doğru

genişletirken bir yandan da batıya gözünü dikmişti. Ancak tüm bu istila çabaları kuzeyden gelen barbar bir kavmin Lydia'yı ele geçirmesiyle sonuçsuz kalmıştır. Bu yeni istilacılar *Kimmerler*'di. Bu güçlü saldırılara Lydia karşı koysa da *Phrygia* uygarlığı dayanamadı ve tarih sahnesinden çekildi. Gyges'den boşalan tahta *Ardys* adlı bir Lydia Hükümdarı geçmiştir. *Ardys*, ilk önceleri bu Kimmer saldırısını savuşturmuş ve daha sonraları onları tamamen yok ettiştir. Bu *Kimmer* adı verilen halk grubu dağılarak daha sonraları Kırım halkı olarak tekrar ortaya çıkacaklardır.

Lydialılar bu toparlanma ortamından sonra tekrar gözlerini batıya çevirmişlerdir. Helen kentlerine başlayan bu istila hareketi sonucunda *Ardys*, *Priene*'yi ve ardılı *Alyattes*, *Smyrna*'yı ele geçirmiştir. İÖ 6.yy ortalarında başa geçen kral *Kroissos* ise *Miletos* dışındaki tüm Helen kentlerini ele geçirmiştir. Fakat bu üstünlük çok fazla uzun sürmemiştir. *Kroissos* stratejik bir hata ile sınırlarını doğuya doğru genişletme kararı alması sonucunda Lydia kendisine yeni bir düşman edinmiştir: Persler. Persler , İÖ 6.yy'dan bu yana arka planda zaten yer almaktaydılar. *Kroissos*'un Pers topraklarına olan bu saldırısı etkili ve güçlü bir Pers komutanı olan *Kyros* tarafından berteraf edilmiştir. Bu geri püskürtmeyi takiben *Kyros*, *Lydia* kuvvetlerini *Sardeis* önlerine kadar sürmüş ve sonucunda kenti yağmalamıştır. (İÖ 546) Bu durumda Persler ve Helenler ilk defa karşı karşıya kalmış bulunuyorlardı. Pers hükümdarı *Kyros* tüm dostluk önerilerini geri çevirerek, İonia kentlerine doğru harekete geçmiştir. Panionion birliği böylesine sistemli ve organize bir güç karşısında dayanacak siyasi ve askeri niteliğe sahip değildi. Bir kaç yıl içinde tüm İon kentleri Pers egemenliğine girmiştir.

Pers egemenliği oldukça ılımlıydı. Şehir devletlerini ve halkını hiç bir şekilde taciz etmemiştir. Topraklar Satrap adı verilen yöneticilere bırakılmıştır. Bu Pers idaresine karşı ilk başkaldırı *Miletos* Tyranı *Aristogoras* tarafından İÖ 499 yılında başlatılmıştır. Gerçekte bu başkaldırı tamamen kişisel nedenlere dayanaktaydı fakat daha sonradan tüm İon kentlerine süratle yayılmıştır. Helenistanın desteğini almadan yapılan bu girişim doğal olarak başarı sağlayamadı.

Aristogoras'ın satraplık merkezi *Sardeis*'e ulaşması ve burayı yağmalaması Persleri daha sert tedbirler almaya yol açmıştır. Helenleri kıyıya kadar süren Persler, *Miletos* önündeki *Lade* adasında Helenleri büyük bir yenilgiye ulaştırmış ve ayaklanma bastırılmıştır.(İÖ 494). Bu ayaklanma hareketi Persleri akıllarında olan ama hiç bir zaman uygulamadıkları bir düşünceye itmiştir: Helenistanı egemenlikleri altına almak. Helenistan seferi *Marathon*

önerindeki yenilgileri ile sonuçsuz kalmıştır. (490). Daha sonradan Kserkes'in önderliğindeki ikinci sefer *Salamis* ve *Platia* yenilgileriyle sonuçlanınca Persler tam bir başarısızlığa uğramıştır.

Pers savaşlarında kazandığı büyük itibar *Atinalıları* önderlik mücadelesinde *Spartalılar'a* eşit kılmış, Ege havzasında tartışılmaz bir üstünlük kurmuşlardır. Anadolu şehir devletleri bu yeni gücün himayesine girmek için sabırsızlanıyorlardı. Atina bu gücünü korumak, Persleri Anadoludan da atmak için yeni bir birlik oluşturmuştur: Attik- *Delos Birliği*. Bu birliğe her üye belirli sayıda gemi veya bunun karşılığı parasal yardımda bulunması zorunluydu. Belki daha sonraları Atina bu vergilerden vazgeçebilirdi ama parasal gücün büyük boyutlara ulaşması ve gittikçe güçlenme Atinayı Spartalılar üzerine yürümeye ve Helenistanın önderlik mücadelesinde tek başına kalma gibi bir düşünceye itmiştir.

İÖ 401 yılında Atina ile Sparta arasında yirmi yedi yıl süren *Peloponnessos* savaşları başlamıştır. Bu savaşlar sonucunda Atina yenilgiye uğramış ve Delos Birliğini Sparta'ya kaptırmıştı. Fakat, Sparta bu deniz imparatorluğunu yönetecek bilgi ve beceriye sahip değildi. Bunu fırsat bilen Persler Anadolu kıyılarında tekrar gözükmüşlerdir. İÖ 386 yapılan *Kral Barışı* ile bütün Helen kentlerinin egemenliği bir kez daha Perslere geçmiş oluyordu. Anadolu'daki Helenler Kral Barışından sonra yarım yüzyıl boyunca Pers egemenliği altında sakin ve hoşnut bir yaşam sürmüşlerdir. Bu barış kısa bir süre Karia Satrap'ı *Mausolos'un* hareketleriyle bozulmuştur.

Aleksandros'un ortaya çıkışıyla birlikte Anadolu için yeni bir dönem başlamış bulunuyordu. İÖ 334 yılında babası *Phillippos'un* öldürülmesi üzerine hükümdarlığın başına geçmiştir. Amacı ilk önce Pers tehlikesini ortadan kaldırmaktı. Bu nedenle Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu kıyılarına ayak basmış bulunuyordu. Pers ordusu ile Troia'nın doğusunda *Granikos* Nehri yakınlarında karşı karşıya gelmişlerdir. O yıl içersinde tüm Pers garnizonları birer birer ele geçirilmiştir. *Miletos* ve *Halikarnassos'da* direnç ile karşılaşılsa da tüm kentler kısa sürede düşmüştür. *İssos'ta* yapılan muharebe ile Perslere büyük bir darbe vuruldu. İÖ 331 yılındaki *Gaugamela* Zaferi ile Perslere son darbe vurulmuş oluyordu. *Aleksandros* bununla da yetinmeyerek Perslerin iki başkentine sefer düzenleyerek *Susa* ve *Ektebana'yı* egemenliği altına almıştır.

Aleksandros'un İÖ 323 yılında ölümüyle birlikte komutanları toplanarak imparatorluğu nasıl yönetileceğini kararlaştırmışlardır. Bu iç çekişmenin sonucunda üç büyük krallık

kurulmuştur. Mısır'da bulunan Ptolemaios'lar, Suriye'de bulunan Seleukos'lar ve Helenistan'da bulunan *Makedonia* Krallığı idi. Bu krallıklardan hiç biri tam anlamıyla Anadolu topraklarını sahiplenemedi ve değişik zamanlarda ele geçirmeye çalışmıştır. Anadolu toprakları Antigonos'un egemenliğine girmiştir. Fakat ihtirası yüzünden görevini kötüye kullanması sonucu diğer komutanlar İÖ 301 yılındaki *İpsos* Savaşında Antigonos'u yenilgiye uğrattı, öldürdüler. Bu savaş sonucunda idareyi *Lysimakhos* adlı komutan ele geçirdi İÖ 281 yılında onunda öldürülmesi sonucunda topraklar *Seleukos Krallığı*'na bağlanmıştır.

Bu olaylar gelişirken Pergamon kentinde Lysimakhos'un hazinesini ele geçirerek yeni bir kral soyu kurmak isteyen Philetairos adlı bir kişi ortaya çıkmıştır. Attaloslar adıyla tanınan bu soy hızla güçlenmiştir. Pergamon bu hızlı gelişme içerisinde üç büyük krallık ile boy ölçüşecek konuma gelmiştir. İÖ 3.yy'ın sonuna doğru büyüyen Roma Devletinin etkisi giderek daha fazla hissedilmeye başlamıştır. Romalılar doğruya doğru genişleme amacı gütmüyorlardı; tersine doğuda maceraya girişmek konusunda isteksizdiler.

Roma ordusunu Ege Denizi'ni ilk kez geçmeye iten neden, Suriye Kralı III. Antiokhos'un dinmek bilmeyen ihtirası olmuştur. Romalılara karşı yenilgiye uğrayan Hannibal, Antiokhos'u yardıma çağırdı. Fakat başarı kazanamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Antiokhos'u takip eden Romalılar İÖ190 yılında Magnesia'da yenmeyi başardılar. Anadolu'yu kendilerine bağlamak gibi emelleri olmayan Romalılar savaşı izleyen anlaşmada toprakları Pergamon kralı II. Eumenes'e bıraktılar. Bu durum Pergamon kralı III. Attalos'un krallığı İÖ133 yılında topraklarını bir vasiyetle Romaya bırakmasıyla sona ermiştir.

Mali konular sayılmazsa, genelde Romalıların ilkesi, bir kentin yönetimine elverdiğince az karışmaktı. Her yerde gündelik işler önceki gibi senato ve halk meclisi tarafından yönetiliyordu. Yalnız durum ciddi anlamda denetimden çıktığında, Romalı vali işleri düzenlemek için bir memur görevlendiriyordu. Belirli kentler, en azından kurumsal olarak Roma egemenliğinden bağımsızdılar. Valinin buyruklarını uygulamak ve vergi ödemek gibi yükümlülükleri olmamasına rağmen, kendilerini eyaletin bir parçası olarak görüyorlardı. Çoğu, tanrılaştırılmış Roma adına bir kült ve tapınak merkezi kurmuştu. Romalı valiişte bu türden kentlere adli işlev merkezi görevi vermişti. Pergamon, Sardeis, Smyrna, Ephesos ve Magnesia örnek olarak verilebilecek kentlerdir.

Eyaleti gelir kaynağı olarak gören diğer bir grup, kalabalık kitleler halinde Asia'ya gelip yerleşen banker ve tacirlerdi. Kısa bir süre içerisinde gerek kent gerekse birey bağlamında eyalet halkının büyük kesimi borç yükü altında ezilince, kredi almak amacıyla göçmen tacir ve bankarlara başvurmak zorunda kaldı. Ancak en ağır yükü Roma Cumhuriyeti komutanları yaratıyordu. Orduları besleyebilmek amacıyla çok fazla miktarlarda erzak ve para topluyordu. Hatta kentlerin yağmalanmasına destek vererek halkı soymakta olan vergi memurlarını bile geride bırakıyorlardı. Anadoluyu Roma egemenliğinden kurtarmak için son bir girişim Pontus kralı VI. Mithridates olmuştur. Halk Roma idaresinden öylesine hoşnutsuzdu ki hemen her yerde onu desteklemişler ve kısa bir sürede ordusu çeyrek milyona ulaşan bir rakama ulaşmıştır. (İÖ88) İlk başlarda Roma ordusu ona karşı bir direnme gösteremedi. Gittikçe zalimleşen Mithridates, bir gecede 80,000 Romalı banker ve tüccarı aileleriyle birlikte öldürttü. Fakat Sulla komutasında bir ordu süratle Anadoluya gönderildi. Fakat Romadaki siyasi rüzgârlar Sulla'yı görevden alınca yerine Flacchus getirildi. Ama onun da öldürülmesi sonucunda Fimbria adlı bir komutan idareyi ele alarak Mithridates'I yenerek İÖ85 yılında bir barış andlaşması imzalattı. Mithridates, tüm topraklarını geri verecek ama Pontus Kralı olarak tanınmaya devam edecekti. Başkent Roma'ya dönmeye korkan Fimbria ise Pergamonda yaşamına son vermiştir.

Daha sonraları kendini biraz güçlü hisseden Mithridates tekrar Roma'ya savaş açmış, Fakat İÖ66 yılında Pompeius komutasındaki Roma ordusu karşısında kesin bir yenilgiye uğrayarak Kırım'a kaçmış ve kendini öldürmüştür. Augustus ile başlayan "Pax Romana" Roma barışı, Traianus 'dan, Marcus Aurelius'a kadar devam etmiştir. İ.S.3.yy'da ise bu birlik çözülerek dağılmış ve Bizans dönemine kadar ulaşan süreç başlamıştır.

Anadolu'da Helen Etkili Dönem

Troia savaşını izleyen bir yüzyıl içerisinde, Myken adı verilen uygarlık yıkılmış. muhteşem Myken uygarlığının kalesi durumundaki saraylar yok olmuştu. Bunun iki sebebinin olduğu sanılıyor; volkanik bir ada olan Girit'de İÖ 17-16 yy.lar içerisinde aralıklarla devam eden volkanik patlamalar ada halkını huzursuz etmiş, bunun yanısıra toprağa bağlı olan halkın gittikçe verimsizleşen ve çoraklaşan bu topraklar üzerinden geçinmesi olanaksız duruma gelmişti. Bu durumda ada halkı değişik topraklara göç etmek zorunda kalmıştı.

Bu arada İÖ 1200 yıllarında, kuzeyden Dor adı verilen ve Helenlerin “ Barbar” adını verdiği halk grupları tüm kıta Helenistanı egemenlikleri altına alıyorlardı. Bu göç dalgaları değişik

zaman aralıklarında dört yüzyıl kadar devam ettiği sanılmaktadır. Bu döneme “Karanlık çağ (dark age) “ denmektedir. Karanlık çağ denmesindeki mantık, bu döneme ait elimizde yazılı hiç bir belge olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu sürüp giden istila hareketleri sonucunda birçok Helenli anayurtlarını terkedip, kendileri için en yakın yerlere, Ege Denizi’nin karşı kıyılarına yani Anadolu topraklarına göç etmişlerdir. İlk göçmenler Thessalia ve Boitia bölgelerinde yaşayan Aioller adı verilen gruptu. Bu göçmenler ilk önceleri Lesbos Adası’na (Midilli) ve Troas bölgesi ile İzmir Körfezi arasındaki bölgeye yerleşmişlerdir. Böylece bu bölgeye bu gelen göçmenlerin adına izafen Aiolia bölgesi denmeye başlanmıştır. Bu göç hareketini Atina kralı Kodros soyundan gelen göçmenlerin oluşturduğu yeni bir grup izlemiştir. Bu yeni göçmenler İzmir Körfezi’nin güneyinde Maindros (Büyük Menderes Nehri) nehrine kadar olan kısma yerleşmişlerdir. Bu bölgeye İonia adı verilmektedir. İonia kolonizasyonunun İÖ10 yy. içersinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yeni gelen göçmenlerin herhengi bir direnişle karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise, göçmenlerin buraya ulaştıklarında terkedilmiş halde Hitit şehir devletlerini bulmaları olmalıdır. ilk Aiol ve İon şehir devletleri kurulurken Hititlerden kalan büyük bir mirasın üstüne oturmuşlar ve onu örnek almışlardır. Bu ilk yerleşimlerin isimleri ile Hitit arşivlerinde bulunan tabletlerde raslanılan şehir isimleri arasında benzerlik bulunmasıda bunu kanıtlamaktadır. Örneğin:

Ephesos   **Apasas**

Miletos   **Millawandas**

Bunun yanısıra bu göç dalgalarının varlığını kanıtlayan ilk örnekler Miletos ‘da bulunan Miken seramikleri ve Bugünkü Bodrum ‘da bulunan Asarlık ve Çömlekçi ve Dirmil’deki Miken seramikleridir.

Aiolia Şehirleri : Kyme, Pitane, Larissa, Gryneion, Myrina, Smyrna, Aigai, Lesbos, Temnos, Neonteikhos, Killa, Aigiroessa, Notion.

İonia Şehirleri : Miletos, Ephesos, Phokai, Klozemanai, Teos, Erythrai, Khios, Samos, Myus, Priene, Kolophon ve Lebedos.

Heredotos “ Aiolia’nın toprakları daha verimli fakat havası kötüdür” diye belirtmiştir. Gerçektende İonia’nın iklimi Aiolia’ya nazaran daha ılımandır. Tarihsel açıdan da İonia şehirlerinin tümü tanınıp bilinirken, Aiol şehirlerinin pek tanınmaması bunu teyit etmektedir. Yeni kentler ile yerli kentler arasındaki ilişkilerin , bir yerden diğerine farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Kimi kent yerli Anadolu halkını vatandaş olarak kabul etmiştir.

Dor istilasını izleyen “ Karanlık Çağ “dan Helenistan henüz kurtulmamışken , İonia kentleri Yazı bilim ve felsefede büyük yol katetmişlerdir. Kentlerin bu dönemde nasıl yönetildiğine ilişkin bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Erken dönemlere özgü kalıtsal krallık sistemi çok uzun sürmemiş, İÖ7.yy’da bir çok kent , işlevleri yasalarla belirlenmiş bir meclis ve yürütücü görevlilerden oluşan ilkel sayılabilecek bir anayasal devlet yapısına kavuşmuşlardır. Soylarını köklü krallıklara bağlayan soylular ile varlıklı yuttaşların yönetimde söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Bazı durumlarda ise güç Tyran adı verilen idarecilerin elinde bulunmaktaydı. Tyran, kelime anlamı olarak egemenliği kalıtımla kazanmayan hükümdar anlamına gelir.

İÖ 8.yy dolaylarında 12 İon şehri kendi aralarında Panionion adı verilen bir birlik oluşturmuşlardır. Birliğin merkezi Priene’de bulunuyordu. Özellikle İÖ 7-6 yy civarlarında bu kentlerden bazılarının başı çektiği, özellikle Miletos, kolonizasyon hareketine girişmiştir. Miletos, Propontis ve Karadeniz’de bir çok koloni kurmuştur. Bu kolonilerden en tanınmışları Sinope (Sinop), Amisos ,(Samsun) ve Trapezus (Trabzon) ‘dur.

Kolonizasyon Dönemi

İÖ8.yy.sonlarına doğru bazı kent devletleri artan nüfusa paralel olarak yeni toprak arayışlarına girdiler. İlk Kolonizasyon hareketine girişenler Samos (Sisam) ‘lular olmuşlardır. Samos’lular; Güney Akdeniz’de Tarsos, Nagidos ve Kelenderis, Kuzey Marmara’da ise Perinthos(Marmara Ereğlisi) ve Bisanthe(Tekirdağ) koloni kentlerini kurmuşlardır. Aynı tarihlerde Kyme (Aiolia) Side kolonisini kurmuştur. İÖ 7.yy ortalarında Miletos, kuzeyde Marmara denizinde bulunan Prokonnessos (Marmara Adası), Abydos, Kyzikos ve Kios ve Karadeniz’de Amisos(Samsun), Trapezos(Trabzon) ve Sinope Ssinop) Mısır’da ise Naukratis koloni kentlerini kurmuşlardır. Klozemenai’liler ise aynı bölgede Kardia’ya yerleştiler. Dor’lar ise Akdeniz’de Phaselis(Tekirova), Soli Pompeiopolis (Mezitli) kolonilerini kurmuşlardır.

Tyranlar Dönemi

Koloni kentlerinin kurulmaya başlandığı İÖ7yy başları ve ortalarında kentleri Tyran adı verilen kişiler yönetmeye başladı. Tyranlar ile krallar arasındaki fark; birincilerin yasalara uygun bir biçimde iş başına gelmemiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Tyranlığın ortaya çıkış sebebi; Lydia krallığının genişlemesi tehlikesine karşın hükümetin ve ordunun yönetimini yetenekli ve tek kişinin elinde toplamak zorunluluğu, İonia'da tyranlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tyranlar genellikle çok yetenekli kişiler olmakla, kavgaları ortadan kaldırarak güvenlik ve düzeni sağlamak, askeri ve ekonomik gelişmelere önem vermekle, oturdukları kentleri anıtsal binalarla süslemek, güzel sanatlara karşı özel bir ilgi göstermekle dikkat çekmişlerdir. Önemli Tyranlar:

Miletos → Thrasibulos

Ephesos → Pythagoras

Samos → Polikrates

Anadolu Kentlerinin Pers Egemenliği Altındaki Durumu

İÖ 7.ve 6.yy'larda yüksek bir uygarlığa ulaşmış olan kentleri Lydia Krallığı ile aynı kaderi paylaşıyordu. M.Ö 6.yy ortalarında Lydia Krallığının güçlü denilebilecek bir zamanda Pers'ler tarafından yıkılması (İÖ547-546) ve Sardes'in ele geçmesinden sonra Pers orduları Harpagos ve Mazerer adındaki komutanların yönetiminde batıya doğru ilerleyerek kıyıdaki kentleri ele geçirmeye başladılar. İÖ 545 yılında tüm Batı Anadolu Perslerin idaresine girmişti. Sadece Miletos Perslerle barış yapabildi, ötekiler ise kayıtsız olarak Pers egemenliğine girdiler. Phokaia ve Teos halkı ise denize açılarak kentlerini terkettiler. Persler, İonia ve Aolia kentlerini biri Sardes, diğeri ise Daskylaion'da kurdukları iki satraplık merkezine bağlamışlardı. Ancak bu satraplık merkezinin Susa ve Ektebana gibi merkezde bulunan kentlerle ilişkileri oldukça gevşekti. Anadolu'da asıl egemen grup sonsuz egemenliğe sahip satraplardı. Bu yöneticiler, Helen kentlerinin başlarına kendi taraflarını tutan tyranların geçmelerini sağlamıştır. Satraplık idaresi İonia'da hoşnutsuzluk yarattı. Bunda Pers kralığı ve komutanı olan Darius İÖ513 yılında yaptığı İskit seferinden sonra boğazların kontrolünün Perslere geçmesi sonucunda İonia kentlerinin Marmara ve Karadeniz 'daki kolonileri ile ilişkileri zorlaşınca İonia içinde huzursuzluklar artmaya başlar. İÖ 500 yılında Miletos tyranı Aristogoras önderliğinde ayaklanırlar. Bu ayaklanmaya İonia İhtilali adı verilir. İhtilal İÖ494 yılında Miletos kentinin ele geçirilmesi ile son bulur. Persler bu kez

İonia ihtilaline yardım eden Atina ve Eretria kentlerini cezalandırmak için Helenistan'a sefer düzenlerler. 10 yıl süren bu savaşların sonucunda Persler Helenlere karşı kaybettiler. İÖ 479'da Mykale'de Persler Helenlere karşı son bir yenilgi daha alınca Helenler Pers yanlısı tyranları birer birer saf dışı bıraktılar. Buna rağmen Pers tehlikesini sürekli olarak hissettiklerinden Anadolu'da bulunan polisleri'de örgütleyerek İÖ 478 yılında Attik-Delos Deniz birliğini kurdular. Bu birlik özellikle Pamphilia bölgesinde bulunan Eurymedon (Köprüçay) mevkiinde Pers donanmasına karşı önemli bir zafer elde etmiştir.

Atina'nın Üstünlük Dönemi

İÖ5.yy içinde Anadolu'a bulunan kent devletleri hem Pers hem de Helen egemenliği altında yaşıyorlardı. Atina yönetimi bu kentleri ağır vergiler altına eziyordu. Bu hoşnutsuzluk yeni bir ayaklanma yaratmakta gecikmedi. Atina ise birlikten ayrılan kentlere karşı çok şiddetli davrandı. Attik -Delos Birliği bir çözülme süreci içine girmiştir. Bunun sonucunda Atina ile Sparta 27 yıl süren Peloponnessos savaşına girmişlerdir. Bu savaş sonucunda Atina Spartaya karşı üstün gelmiş, İÖ 404 yılında Sparta barış istemek zorunda kalmıştır. Atina'nın bu üstünlük dönemi Anadolu kentleri için çok önemli olmamıştır. Pers egemenliğini daha fazla hissetmeye başlayan kentler Sparta'dan yardım istemişlerdir. Spartalılar Anadolu kentlerinin koruyucusu olarak Persler'e savaş açmışlardır. Sparta ordusunun Knidos açıklarında Persler tarafından bozguna uğratılmasından sonra Persler Anadolu'da tek başlarına kalmış olsalarda Atinanın yeniden Ege'de ortaya çıkması Sparta ile Persler arasında bir ittifak doğurmuş Atina bunun üzerine barış istemek zorunda kalmıştır. Bu barış ile (İÖ 386 Kral Barışı) tüm Batı Anadolu Helen kentleri adaları da içine alacak şekilde Persler'e bırakılacak, diğer Helen kentleri bağımsız olacaktır.

M.Ö 6.yy içerisinde İonia'da tabiat filozofları ön plana çıkmaya başlar. Miletos'lu Thales astronomi ve matematik alanlarında yeni çığırılar açmış ve temel madde olarak suyu kabul etmiştir. İÖ 28 Mayıs 585 yılında güneş tutulmasını hesaplayabilmiştir. Yine Miletos'lu Anaksimandros yeryüzünü silindirik bir prizma şeklinde düşünmüştür. Aynı ekolden gelen Anaximanes'de ay tutulmasını yorumlamış, ayın ışığını güneşten aldığını bulmuştur. İÖ6.yy'ın ortalarında Ephesos'ta yaşayan Pythagoras ilk kez dünyanın küre biçiminde olduğunu savunmuştur. Matematiği bir bilim haline sokarak, geometrinin bazı kurallarını saptamıştır.

Batı Anadolu'da İÖ 7.ve 6.yy'ları kapsayan dönemde İonia'nın çok özel bir yeri vardır. Burası her türlü maddi ve manevi kültürün felsefenin modern anlamdaki bilimin ve siyasal yaşamın vatanı olmuştur. Burası aynı zamanda Atina'ya önderlik etmiştir. İÖ5.yy'daki Atina kültürü Pers istilası kaçan İonialı bilgin, ozan ve sanatçıların Atina'ya gitmeleri ile ortaya çıkmıştır.

Erken dönem İon Edebiyatından yalnızca Homeros'un eserleri kalabilmiştir. Kesinlik kazanmamakla birlikte Smyrnalı (İzmir) olduğu düşünülen ozanın İÖ 8.yy'ın ortalarında yazdığı İliada ve Odesseia en bilineni ve meşhurdur. İÖ7.yy'dan sonra Helenistan'da gelişmeye başlayan didaktik (öğretici) ve lirik şiirin gelişmesinde Phrygia ve Lydia Uygarlıklarının büyük etkisi olmuştur. Örnek olarak lirik şiirler okuyan ozanlara İÖ7.yy'dan başlayarak Phrygia ve Lydia'nın daha önceden bildiği flüt eşlik etmeye başlamıştır.

Anadolu'da Helen Etkili Döneme Genel Bir Bakış

- 1- İÖ1200–800 arasındaki döneme “Karanlık Çağ” adı verilmektedir. Böyle denmesinin sebebi bu döneme ait yazılı belge bulunamamış olmasından kaynaklanır. Bu periyot içinde Hitit Uygarlığı yıkılmış, Phryg Uygarlığı kurulmuş ve Batı Anadolu Kolonize edilmiştir.
- 2- Batı Anadolu kıyılarına ilk gelenler Aioller, yerleştikleri bölge Aiolia olarak adlandırılmaktaydı. Bu bölge kabaca Edremit Körfezi ile İzmir Körfezi arasındaki kısımdır. Önemli bazı kentleri Kyme(Aliaga), Pitane(çandarlı), Larissa(Buruncuk), Smyrna(İzmir) ve Myrina, Lesbos (Midilli)Adası 'dır.
- 3- İkinci göç dalgasını oluşturan ve Atina'dan geldikleri bilinen göçmenler İonlar ve yerleştikleri bölge İonia adını alır. Bu bölge genel hatlarıyla İzmir Körfezinden-Kuşadası Körfezine kadar veya Gediz nehri ile B.Menderes nehri arasındadır. Başlıca kentleri; Ephesos, Miletos, Kolophon (değirmendere),Teos (Sığacık),Erythrai (İldırı), Khios (sakız adası)'dır.
- 4- Son gelen göçmenler Dorlar'dır. Yerleştikleri bölge Karia ismini alır. Kuşadası Körfezinden-Güllük Körfezine veya B.Menderes nehrinden Dalaman Nehrine (İndus) kadar olan bölgeyi içine alır. Başlıca kentler; Halikarnassos, Kos (İstanköy adası), Rhodos, Knidos (Datça/Reşadiye burnu), Kaunos (Dalyan), Euromos, Mylasa (Milas) (selimiye)'dir. Daha sonradan bu bölgeye Aphrodisias, Hierapolis, Alinda, Alabanda dahil olur.

- 5- Batı Anadolu kolonizasyonu sırasında burada Hitit Uygarlığından kalmış kentlerin bulunması göçmenlerin hızlı kentleşmelerine katkıda bulunur. Bu şehirlere örnek Ephesos-Apasas ve Miletos-Millawandas'dır.
- 6- İÖ7.yy içinde Tyran'lık Yönetimi ortaya çıkar. Bu Monarşik idarelerden farklı olarak, kalıtımla işbaşına gelmeyen idarecileri tanımlar.
- 7- İÖ8.yy içinde 12 İon kenti (Polis'i) kendi aralarında " Panionion" adını verdikleri konfederasyonu kurarlar. Konfederasyon buluşma yeri Priene (Söke/Güllübahçe) yakınlarındaki Mykale Dağı etekleridir. (Burası şimdi Güzelçamlı Milli Parkı sınırlarındadır.)
- 8- İÖ7-6 yy'lar arasında İon kentleri Kolonizasyon hareketine girişirler. Özellikle Miletos Karadenizde Sinope (Sinope), Amisos (Samsun) ve Trapezos (Trabzon) kolonileri kurar, hatta Mısır'a kadar gider (Naucratis). Bu koloni kentler " Emporio" adı verilirdi.
- 9- Sardes'in düşmesi ve Lydia krallığının Pers kralı Kyros tarafından yıkılması sonucunda Batı Anadolu Kentleri Pers'ler tarafından işgal edilmiştir. Perslere karşı girişilen İonia Ayaklanması bir sonuç vermediği gibi, Persler tarafından Miletos kenti açıklarındaki Lade adasında yapılan savaş sonucu Persler Anadolu'nun tek hakimi olurlar.
- 10- İonia ayaklanmasında Atina ve diğer Helenistan kentlerinin Batı Anadolu'daki şehirlere yardım etmesini cezalandırmak isteyen Pers'ler ilk önce Darius (Maraton Savaşı) ve daha sonra Xerkes idaresinde (Salamis Deniz savaşı) Helenistan ile savaşır, ama başarılı olamazlar.
- 11- Helenistan Pers tehlikesini önlemek amacıyla İÖ478 yılında Batı Anadolu kent devletlerinden de yardım alarak . Attik-Delos deniz birliğini kurarlar.
- 12- Birlik Pers donanmasına Aspendos yakınlarında Eurtymedon'da büyük hasar veririr. En büyük başarıları da budur. Ancak Atina ile Sparta arasında başgösteren 27 yıl süren Peleponnesos savaşı nedeniyle birlik dağılma sürecine girer. Sparta'nın Persler'inde desteğini alarak kazandığı bu savaştan sonra Persler ile Helenistan arasında İÖ 386 yılında yapılan antlaşma ile Persler'in Helenistan seferleri son bulur.
- 13- İonia'da gelişen uygarlık ile birlikte Tabiat Filozofları ön plana çıkamaya başlar.
- 14-Miletos-Thales (Astronomi ve Matematik), Anaksimenes (Astronomi), Anaksimandros (Astronomi), Hippodamos (ilk kent plancısı), Ephesos'lu- Pythagoras (Matematik-Geometri) Şair ve ozanlardan Smyrna'lı Homeros Tarihçi Halikarnassos'lu Heredotos'u sayabiliriz.

Lidya Uygarlığı

İlkçağda Lydia Bölgesi, Gediz ve Menderes nehirleri arasında bulunan kısma verilen isimdir. Bu bölge Manisa ve Uşak illerinin büyük bir kısmını kapsıyordu ve başkenti Sardes idi. Lydia Bölgesi doğal kaynaklar açısından oldukça bereketliydi. Sardes ve Lydia krallığını özellikle M.Ö 6.ve 7.yy ortalarında siyasal bakımdan önemli bir yer konumuna sokan Paktolos (Sartçayı) alüvyonlarında altın bulunmasıydı. Lydia bunu yanısıra dokuma, parfüm ve süvarileri ile de ün salmıştı. Sardes'in önceleri Lydia krallarına, daha sonra Persler'e ve Hellenistik Dönem'de Seleukoslar'a ve nihayet Romalılar'a başkentliki yapması bu savı doğrulamaktadır.

Lydia halkının bu bölgede ne zamandan beri oturdukları kesin olarak bilinmesede İÖ1200 yılları sıralarında Phrygler gibi buraya gelmiş olabileceklerini düşündürürken, Hitit dili ile aralarındaki bazı bağlantılara bakarak İÖ 2000 sıralarında Anadolu'ya gelmiş olmalarıda olasılık dahilindedir. Tarihçi Heredeotos'a göre Lydia'da üç ayrı kral sülalesi hüküm sürmüştür.

- 1- Atyad'lar
- 2- Heraklid'ler
- 3- Tylonid'ler
- 4- Mermnad'lar

Kazılarda bulunan Miken tarzı seramik buluntular. En azından Tunç Çağı sonlarında Helenistan ile Lydia krallığı arasındaki bağlantıları ortaya koymaktadır. Tunç Çağı sonunda yıkılan Sardes'in Hitit Kralı IV.Tuthalia tarafından ele geçirildiği ve bu sıralarda bölgenin Hitit metinlerinde Assuwa olarak anıldığı bilinmektedir. Hatta Assias olarak bilinen bir

kavim Assuwa Konfederasyonunun merkezinde oturdukları ve bu halkın daha sonraları Asya kıtasına isimlerini verdikleri yüksek ihtimaldir.

Krallık ve Sardes İÖ1200-900 periyodunda güçlü bir biçimde Helen etkisi altındadır. Özellikle son sülale olan Mermnad'lar egemenliğinde krallık ve Sardes en parlak dönemine ulaşmıştır. Bu dönemdeki krallığın ilk adımda güç politikasının silahı olarak ekonomik kaynakları kullanmışlardır. Hatta ilk defa sikkenin ortaya çıkışı bu döneme rastlar. M.Ö 7.yy başlarından M.Ö 546 yıllarına kadar süren dönemde Sardes antik dünyanın en güçlü ve en zengin başkenti olarak ününü duyurmuştur. Bu dönemde Sardes'de yaşamak, dünyanın en görkemli kentinde yaşamak demektir. Mermnad sülalesinin ilk krallarından biri olan Gyges, Phrygia kralı Gordios oğlu Midas'tan sonra Delphoi'ye armağan gönderen ikinci Anadolu kralıdır. Gyges krallığı için önemli bir tehlike saydığı Kimmer istilalarını önlemek amacıyla kuzeye Troas bölgesine kadar yayılmıştır. Hatta Miletos'un Abydos kolonisini kurmasına izin vermiştir. Daskylaion (Ergili) kentinin Gyges'in babasının ismine olan benzerliği (Dasyklos) bu kentin çok önceleri Lydialılar tarafından kurulmuş olabileceğini kanıtlamaktadır.Kuzeydeki bu başarıdan sonra İonia şehirlerine yürümesi (Magnesia, Miletos, Smyrna ve Kolophon) ellerinde hiç bir limanın bulunmaması, Lydialılar arasındaki ayrılıkları yok etmek ve Helen kentlerini kendi ticaret ve siyasal amacına hizmet edecek üstler haline getirmektir. Amacına tam olarak ulaşmadan M.Ö 646-645 yıllarında çok yoğun ve güçlü Kimmer saldırıları sonucunda yıkılan Sardes'te ölmüştür. Gyges döneminde uluslararası bir güç olarak ortaya çıkan Lydia; Mısır, Asur ve Babil ile aynı düzeyde yer almıştır. Bu dönemin bir diğer önemli özelliği İÖ 7.yy ortalarında Akdeniz ve Ege Bölgesinde altın bilinmediği halde Paktolos nehrinden alüvyonal altının bulunuşudur.

Gyges'ten sonra yerine geçen oğlu Ardys, Kimmer tehlikesini ortadan kaldırmak için Asur'dan yardım istemiştir. Kimmer'ler bu dönemde Sardes'i bir kez daha yıkıp yağmaladıktan sonra batıya doğru yönelmişlerdir. Ephesos önlerine kadar gelen Kimmer saldırısı püskürtülse de Artemis tapınağı yakılıp yıkılmıştır. Bu yıkımla yetinmeyen Kimmerler Miletos, Magnesia, Priene gibiz bazı İon kentlerine de saldırmışlardır. Bu saldırıların sonra bir bölümü esas yerleşim yerleri Kappadokya'ya bir diğer grup Attandros (Altınoluk-Edremit) civarına yerleşmişlerdir. Kimmer saldırıları bir bakıma İonia kentlerinin kurtulmasına ve güçlenmesine neden olmuştur. Bunun sebebi bu saldırıların Lydia monarşisini engellemesidir.

Ardys, Kimmer tehlikesini atlattıktan sonra babası Gyges'in İonia kentleri üzerine yürüme projesini tekrar ortaya çıkararak, Priene'yi ele geçirdi ve Miletos'a başarısız bir sefer düzenledi. Ardys'in ölümü üzerine başa geçen Alyattes Miletos ile anlaşarak, Smyrna üzerine yürüdü. (İÖ600) Klozomenai, Kolophon ve Priene'yi ele geçirdi. Ephesos'a ise hiç dokunulmadı. Kimmerleri ise batı Anadolu'dan tamamen çıkararak Kappadokya'ya kadar sürmüştür. Sınırlarını Halys (Kızılırmak) nehrine kadar genişletmiştir. Bu sıralarda İran'da Medler siyasi ve askeri örgütlenmelerini tamamlamış ve Skythos (İskitler)'lar ile birleşerek Asur İmparatorluğuna son vermişlerdi.

Med'ler ve Lydia Krallığı'nı karşı karşıya getiren bu olaylardan sonra Medler Lydia krallığı üzerine yürümüş ve Kızılırmak civarında beş yıl süren savaşlar Miletos'lu Thales'in 28 Mayıs 585 tarihinde güneş tutulmasını önceden hesaplamasını tanrıların bir işareti olarak değerlendiren taraflar savaşa son vermişlerdir. İÖ 585 savaşından sonra ortaya çıkan sonuç; Ön Asya'nın Med, Lydia, Babil ve Kilikia Devletleri arasında bölüşülmüştür. 585 yılında doğu sınırlarını garantiye alan Alyattes gözünü tekrar batıya çevirerek Priene ve Karia bölgesi kentlerine sefer düzenlemiştir. Sardes'te bulunan Karca yazılıseramik parçaları ile Aphrodisias (Aydın-Karacasu) antik kentindeki seramik buluntular bu bağlantıyı kanıtlamaktadır.

Alyattes, Lydialılar ile Helenler arasındaki ilişkilere oldukça önem vermiştir. Miletos'ta iki tapınak inşa etmiş, Delphi'ye armağanlar yollamıştır. Yunalı mimar ve heykeltıraşları Sardes'e çağırması ve bu dönemle birlikte Helen etkisi ortaya çıkmaya başlamıştır. İÖ560 yılında Lydia krallığının en ünlü ve en son kralı Kroisos tahta çıkmıştır. Kroisos'un annesi Karia'lı, üvey annesi ise İonia'lı idi. Kroisos'un Helenler gözünde büyük bir ün kazanmasının nedeni zenginlik ve cömertliğiydi. Hemen tüm antik Helen yazarları onun akıl almaz zenginliğinden söz ederler. Romalı yazar Seneca Kroisos'u "kralların en zengini" olarak tanımlar. Cömertliğin göstergesi ise her Delphoi'li vatandaşa 2 altın stater hediye etmesidir. Bu dönemde Sardes, ekonomik zenginliğin ve buna bağlı kültürel gelişimin doruğuna ulaşmıştır. Kroisos ayrıca Ephesos'daki Artemis tapınağına yardımda bulunarak ününü pekiştirmiştir. (İÖ550) Kroisos tüm batı Anadolu kentlerini vergiye bağlamıştır. Lydia etkisinin İonia'da hissedilmesinin en önemli bulgularından birisi de Alyattes'in yıktığı Smyrna'nın tekrar imar edilmesi ve Lydion tipi kapların burada bolca bulunmasıdır. Smyrna bir bakıma bu dönemde Lydia'nın ticari limanı haline gelmiştir. Lydia'nın bu zenginliğini İÖ V.yy oyun yazarı Aiskylos Kroisos'un zenginliğine değinmektedir. Bu zenginliğe zengin altın yataklarının dışında, toplanan vergiler ve ticaret gelirleride katkıda bulunuyordu.

İÖ 559 yılında Lydia Krallığı bu ihtişamını Med, Babil ve Kilikia devletleri ile Mısır (26.Sülale) arasında paylaşıyordu. Bu yılda Persler, Kyros adlı kralları idaresinde Medler'e karşı başarı kazanınca siyasal dengeler bozulmaya başladı. Büyük Pers imparatorluğunun kurulduğu İÖ6.yy'ın ortalarında, doğu sınırlarında beliren bu tehlikeyi sezinleyen Kroisos, Kappadokia'ya doğru sefere çıktı. (İÖ547) İlk defa Kızılırmak civarında karşı karşıya gelen iki krallık, Lydialıların geri çekilmesi ile sonuçlandı. Sardes düştü. Kroisos Kyros'a esir düştü ve İran'a götürüldü.

İÖ547 yılının Ekim ya da Kasım aslarında Sardes'in hiç beklenmedik bir zamanda Persler'in eline geçmesi, Ön Asya ve özellikle Helen dünyasında şok etkisi yaptı. Lydia monarşisinin bu ani çöküşü Anadolu kentlerini dehşet içinde bıraktı. Çünkü bu zamana değin Gyges ve sülalesi kuvvet ve kudretleriyle kendilerini yıldırıyor, zenginlikleri gözlerini kamaştırıyordu. Helenler bu denli güçlü bir sülaleyi yenilmez sandıklarından, onun bir darbe ile çökebileceğini hiç bir zaman ummuyorlardı. Ancak beklenmeyen bu gelişme Pers ordularının tüm Anadolu'yu ele geçirmesiyle devam edecekti.

Lydia denince akla zenginlik geliyordu. Komedi ozanı Platon “ Sardes'liler akşam yemeği için kırmızılar giyerler ve fildişi ayaklı mor döşemeli yataklarına uzanırlar” diye anlatıyor. Öte yandan yine antik yazarardan Herakleidos Sardes halılarını övüyor ve “ Persler sadece bu halılara basmaktan hoşlanıyorlardı” diye ekliyor. Gerçektende Klasik çağda Lydia ve Sardes denince lüks yaşam akla geliyordu. Lydia halkı oyunların her türüsüne düşküdü. Bu oyunlar içinde kumar, zar oyunları, aşık kemiği ile oynanan oyunlar başta gelmekteydi. İÖ600-500 yılları arasında Kroisos'un isteğiyle Lydia'da büyük eserler yapıldı, sanatta doruğa ulaşıldı. Sanatın doruk noktasına ulaştığı bu dönemde mimari ve heykeltraşlıkta gösterilen başarı Sardes'in üstünlüğünü sağlayıp onu İÖ6.yy ortalarında sanat dünyasının merkezi durumuna getirdi.

Lydia Uygarlığına Genel Bir Bakış

1-Paranın Bulunuşu: İÖ7.yy ilk yarısı. Dünya tarihinde altın ve gümüş gibi iki ayrı madenden para basan ilk kişi olan Kroisos'a ait sikkelerin kullanılması sonucunda para

kullanımı Lydia ile ticarete bulunan Miletos, Ephesos, Samos, Kyzikos ve Khios gibi İonia kentlerini de para basmaya ve kullanmaya zorlamıştır.

2- Pazar yeri kullanımının ilk defa Lydia Uygarlığı tarafından ortaya konması; Sardes halkı tarihte yine ilk defa küçük mağazaların, halka açık eğlence mekanlarının bulunduğu pazar yerleri yaratmıştı. Sardes; Fenike, Mısır, Asur ve Helenistan ile ticaret yapmaktaydı.

3- Ticaret yollarının kesiştiği yere kurulan kent :Sardes

4- Zenginleşmenin sebebi olan nehir: Paktalos (Sartçayı). Buraya sıralanan altın işleme atölyelerinin sayısının 200-300 civarında olduğu sanılmaktadır ve İÖ6.yy'ın ortalarına tarihlendirilir.

5- Zengin tüccarlar sınıfının ortaya çıkışı. Özellikle savaşlarda krallığın bu kişilerden yardım alması.

6- Antik dünyaya yayılan Lydion tipi parfüm kaplarının merkezinin Sardes olması.

7- Lydialıların tapınım gösterdikleri tanrıça Artemi-mu olarak adlandırdıkları. Artemis idi. Öncelerinde Kybele-Kubaba tapınımı Hitit etkisi olduğunu da göstermektedir. Helen etkili dönemde ve Roma dönemlerinde Athena, Apollon, Asklepios, Zeus, Hermes tapınımı etkili olmuştur.

8- Phrygia Uygarlığında olduğu gibi Lidya'da da Tümülüs geleneğine rastlanılır. Özellikle Koloe Gölü (Marmara Gölü) yakınlarındaki “ Bintepeleler” adı verilen Tümülüsler en meşhurlarıdır.

Anadolu'da Persler

İÖ 13. yy.da Kafkaslar yoluyla Kuzeybatı İran'a giren ve göçebe bir yaşam süren Medler ve Persler, Hint-Avrupalı bir kökene dayanırlar. Medler'in yerleşme bölgesi Ekbatana (bugün Hamedan), Persler'in ise İran-Zagros Dağları'ydı. Ancak sonraları Parsa adını taşıyan bölgelere göçmüşlerdi. Medler ve Persler tarih sahnesine ilk kez İÖ 843-835 yıllarında Asur yıllıklarında Parsua ve Medes adlarıyla çıkarlar.

Medler İÖ 8. yy.ın sonlarına doğru toparlanıp bir krallığın ilk temellerini atmışlardır. Başkent Ekbatana olmak üzere, Kral Kyaxares zamanında güçlenip İskitler'le birleşerek Asur İmparatorluğu'na son vermişler ve ardından Urartu Devleti'nin toprakları da dahil, tüm Doğu Anadolu'yu ele geçirmişlerdir. Böylelikle en batıdaki Lydia dışında, tüm Batı Asya, kuzeyde Med, güneyde de Babil olmak üzere iki güç arasında ikiye bölünmüştür. Kyaxares'ten sonra Med egemenliği zayıflamaya başlar. Oysa aynı dönemde İran'da yeni ve dinamik bir devlet gelişmektedir. İÖ 612 yılında Asurlular'ın ortadan kalkmasıyla daha da güçlenen Persler, Medler'le iyi ilişkiler içindeydiler. Hatta Med Kralı kızını Pers Prensiğine vermiş ve bu evlilikten, sonraları "Büyük" unvanını alacak olan Kyros (Kiros) doğmuştur.

Kyros'un tahta çıktığı günler (İÖ 559), o zamanın uygarlık dünyası olan Ön Asya, Doğu Akdeniz ve Ege bölgeleri için kaderlerinin değişmeye başladığı bir çağın başlangıç günleriydi. Ön Asya; Med, Babil, Lydia ve Kilikya devletleri tarafından bölüşülmüştü. İyi bir asker ve devlet adamı olan Büyük Kyros önce disiplinli bir ordu kurdu. Ardından Med ordusunu bozguna uğrattı. Böylece İran'dan başka Ön Asya ülkelerini de içine alan ve Halys Irmağı'na kadar uzanan Büyük Pers İmparatorluğu'nu kurmuş oldu. Kyros Sülalesi'nin ilk kralı olduğuna inanan Akhaemenes nedeniyle, imparatorluğu yönetmeye başlayan bu sülaleye "Akhaemenidler" adı verilmiştir.

Dikkat çekici bir lider ve ileri görüşlü bir strateji uzmanı olay Kyros'un en büyük amacı, batıya doğru genişleyerek Akdeniz limanları ve Anadolu kervan yolları üzerinde tam bir kontrol sağlamak, böylece karadan ve denizden doğuyu batıya birleştiren yolları eline geçirerek, Eski Çağ dünyasının tüm ticaretini Pers ülkesinin avuçları içinde toplamaktı. Bu nedenle Lydia üzerine yürüdü ve Sardes'i hiç beklenmedik bir anda eline geçirerek Tüm Ön Asya ve Helen dünyasına hakim oldu. Asya'daki Helenler, Sparta Kralı'ndan yardım isteyip birkaç isyan çıkarttılsa da başarılı olamadılar, hemen hemen hiç karıştırmadan teslim olmak zorunda kaldılar. Sadece Lykia bölgesi, özellikle Xantoslular teslim olmayıp direnmeye çalıştılar, karıları ve çocukları ile kölelerini akropole doldurup ateşe verdiler ve kendileri de Persler'le çarpışıp ölmeyi tercih ettiler. Böylece geriye kalan Helen kentleri de Pers egemenliğine girmiş oldu.

Phokaia ve Teos halkları gemilerle Ege adalarına kaçmayı tercih ettiler. Miletos ise daha önce Kroisos ile yaptığı anlaşma gibi bir anlaşma yaparak Persler'e bağlı bir bölge olarak kaldı. Büyük Kyros ele geçirdiği bölgeleri Satraptes adını verdiği askeri valilerce yönetmeye başladı ve İon-Lydia Satraplığı'na komutanlarından Harpagos'u getirdi. Büyük Kyros İÖ

529 yılında öldüğünde geriye Trakia'dan Hint ülkesine kadar uzanan büyük bir imparatorluk bıraktı. Kısa zamanda kurulan böylesine büyük ve güçlü bir imparatorluğun oluşmasında Kyros'un izlediği liberal ve yumuşak bir siyasetin de büyük etkisi vardı. Bu hoşgörü politikası diğer Pers krallarınca da uygulandı ve sonuçta imparatorluğa son veren Makedonyalı Büyük İskender'e de örnek oldu. Büyük Kyros'un yerine geçen büyük oğlu II. Kambyses Mısır'ı imparatorluğuna bağladı. Böylece ilk kez Eski Dünya tek bir imparatorun yönetimine girdi. Kambyses, Mısır'da bulunduğu bir sırada öldürttüğü kardeşi Bardiya'ya çok benzeyen bir rahip olan Gaumata, tahta çıktı. Bu haber üzerine başkente dönmeye çalışan Kambyses yolda öldü. Akhaemenid Sülalesi'nin bir kolundan olan Parthia Satrabı'nın oğlu Darius, Gaumata'yı devirdi ve kendini kral ilan etti. Pers Krallığı'nı dönemin en güçlü devleti durumuna soktu. Devleti yeni baştan örgütledi; idari reformlara girişti. Devletin kısa sürede büyümesinden ileri gelen aksaklıkları giderdi. Büyük Kyros'un kurduğu satraplık örgütünü geliştirdi. Bu devletin 200 yıl kadar yaşamasını sağladı. Darius'un, Susa'da yaptırttığı bir sarayın inşası sırasında diktirttiği yazıt, imparatorluğa dahil halklar konusunda iyi bir fikir vermektedir. Buna göre sarayın kerpiçlerini Babilliler kesmiş, Lübnan'da kesilen sedir ağaçlarını Babil'e kadar Asurlular, Babil'den Susa'ya kadar Karia ve İonyalılar getirmiştir. Yaka kerestesi Gandara ve Karamania'dan, altın Sardes'ten, lapis lazuli (lacivert taşı), akik gibi taşlar Sogdianan'dan, turkuaz taşı Khorasmia'dan, gümüş ve abanoz Mısır'dan, duvar bezemeleri İonya'dan, fildişi Ethiopia'dan, taş sütunlar Elam'dan getirilmiş, taşçı ustaları olarak İonyalı ve Sardesliler, altın ustaları olarak Med ve Mısırlılar, ahşap ustaları olarak Sardes ve Mısırlılar, tuğla ustaları olarak Babilliler, duvar bezemesi için de yine Med ve Mısırlılar kullanılmıştır.

İÖ 513 yılında Ege Denizi kıyısındaki bazı Helen kent devletlerinde ayaklanma haberlerin üzerine Darius, dikkatini Anadolu ve Helenistan'a çevirdi. Büyük bir ordu ile Anadolu'yu aşarak İstanbul Boğazı önündeki Khalkhedon'a (Kadıköy) geldi. Boğaz üzerine art arda dizilmiş gemilerden kurdurduğu köprüyle ordusunu karşıya geçirerek Trakya'ya yürüdü. Hatta Makedonya'nın bile bir bölümünü işgal etti. Darius'un, Avrupa'ya ayak basışını izleyen yıllarda İonya Satraplığı içine giren Helen kent devletlerinin huzursuzluğu, siyasal bağımsızlığın elden gitmesinin yanı sıra, ekonomik durumun da giderek bozulması üzerine artmıştı. Miletos Tiranı (Satrap yardımcısı), himayesinde tüm İon kentleri başkaldırdılar. Bunun üzerine Sardes Satrabı isyanı önlemeye çalıştıysa da başaramadı ve Pers orduları Efesos'a kadar gelip olayları önledi. Buna karşın Byzantion (İstanbul), Hellespontes kentleri, güneyde Karia ve hatta Kıbrıs yeniden ayaklandılar. Adeta bir Batı Anadolu kurtuluş savaşına dönüştü. Aioller ve İonlar, Miletos'ta toplandılar. Yardıma gelenler arasında

Prieneliler, Myuslular, Teoslular, Khioslular, Erythraililer, Phokaililer, Lesboslular, Samoslular yer almaktaydılar. Pers ordusunun yanında ise Mısırlılar ve Kilikyalılar vardı. Miletos'un karşısında bulunan Lale Adası'nda bir deniz savaşı başladı ve Pers donanması müttefik donanmasını yaktı. Böylece İÖ 492 yılındaki bu büyük ayaklanma bastırılmış oldu.

İÖ 486'da Darius da çok büyük bir imparatorluk bırakarak öldü. Yerine oğlu Xerxes geçti. Dairus zamanında Mısır'da başlamış olan ayaklanmayı bastırarak İÖ 483 ilkbaharında Helenistan'a karşı karadan ve denizden harekete geçti. Pers kara ordusunu Anadolu halklar oluşturuyorlardı. 1207 parçalık donanmayı ise daha çok Batı Anadolu kıyılarındaki kent devletlerinin gemileri oluşturuyordu. Persler kısa sürede karadan Atina'ya girdiler, kenti yakıp yıktılar. Buna karşılık Pers donanması Salamis Körfezi'nde bozguna uğradı. Sonuçta Pers Başkomutanı öldürülerek savaş kesin olarak Helenler tarafından kazanıldı.

Sparta Kralı Pausanias bu büyük zaferin anısına Delfi Apollon Tapınağı'na üç ayaklı bir altın kazan armağan etti. Kazanı, birbirine sarılmış üç yilandan oluşan tunç bir sütun destekliyordu. Üzerinde Pers savaşlarına katılan kentlerin adının yazılı olduğu bu kazanın kaidesi sonradan Bizans İmparatoru Konstantinos tarafından İstanbul'a getirildi. Bugün burmalı sütun olarak Sultan Ahmet Meydanı'nda durmaktadır. Bu zaferden hemen sonra Batı Anadolu kıyılarındaki Samson Dağları yakınlarındaki Mykale kıyısında karaya çekilmiş olan Pers donanması tümüyle yakıldı. Bunun üzerine İon kentleri ayaklanarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Pers Krallığı bu kentleri zorla yeniden fethetme yoluna gidemedi. Helenler'in asıl amacı Batı Anadolu kıyılarını ele geçirmek ve Persler'i Anadolu'nun içine sürmektir. Ancak bu sayede Anadolu kıyılarındaki Helen kentleri bağımsızlıklarına tam olarak kavuşabilirdi.

Nitekim İÖ 478 yılında Helenler'in komutanı unvanını taşıyan Sparta Kralı Pausanias, donanmanın başına geçerek Karia ve Kıbrıs'ı, Persler'den kurtardı. Ardından Marmara'ya giderek Bytantion'u ele geçirdi. İÖ 477'de Atina, Pers tehlikesine karşı Attika-Delos Deniz Birliği adını taşıyan siyasal bir birlik kurdu. Bu birliğin amacı Persler'e karşı sürekli savaşım vermek ve Anadolu'daki Helen kentlerinin bağımsızlığını sağlamak, Persler'in Helenistan'da yaptığı yıkımın öcünü almaktır. Kısa sürede bu birliğe pek çok Helen kenti katıldı. Kısa sürede bazı başarılar sağlandı ve Anadolu'nun güney kıyıları Persler'den arındırıldı. İmparatorluğun bu prestij kaybından sonra Xerxes öldürüldü ve yerine oğlu Artaxerxes tahta çıktı (İÖ 465).

Onun döneminde Helenler'la Kallias Barışı denilen bir anlaşma yapıldı. İlk bakışta Atina'nın aleyhineymiş gibi görünen bu anlaşma, daha sonra Atina'yı bir deniz imparatorluğu haline getirdi. Bu arada Pers İmparatorluğu'nda duraklama başladı. Satraplıklar peş peşe bağımsızlık istemeye başladılar. Artaxerxes'in ölümü üzerine taht kavgaları başladı. İÖ 424'te tahta çıkan 2. Darius, bazı ayaklanmaları bastırmayı başardı. Bu sırada Helenler'ı iki büyük cepheye ayıran ve uzun zaman boğuşmalarına neden olan Peloponnesos (Mora) Savaşı başlamıştı (İÖ 431-404). Bu nedenle Atina, Anadolu'daki olaylara kayıtsız kalmak zorundaydı. Bu fırsatı kaçırmayan 2. Darius, Kallias Barışı'nı bir kenara iterek İon-Sardes ve Daskyleon satraplarından Anadolu'daki Helen kentlerinden vergi almalarını istedi. Atina, birliğe bağlı kentlerin vergi vermesine karşı çıktı. Bunun üzerine Darius, Spartalılar ile diplomatik ilişkiye girerek, Atina'ya karşı birlik oluşturdu.

Böylece Atina-Sparta çekişmesi Batı Anadolu toprakları üzerinde gelişmeye başladı. Spartalılar, Persler'in desteğiyle Atinalılar'ı kesin bir yenilgiye uğratıp, Peloponnesos Savaşı'na ve Attika-Delos Deniz Birliği'ne son verdiler. Atina'nın çökmesiyle Pers Devleti'ne en fazla zarar veren deniz gücü ortadan kalkmış oldu. Spartalılar da Anadolu'daki Helen kentlerinin Büyük Pers İmparatorluğu egemenliği altında kalmasına razı olmuşlardı.

Bir süre sonra Persler zayıflamaya, günden güne topraklarını yitirmeye başladılar. Yöneticilerin güçsüzlüğünden yararlanan satraplar başkaldırdılar. İÖ 334'te ise Büyük İskender Ülkeyi ele geçirdi. Pers Krallığı mutlak bir yönetime sahipti. "Ülkeler Kralı" ya da "Krallar Kralı" unvanını taşıyan Büyük Kral, tüm dünyanın egemeni sayılırdı. Kral, Tanrı sayılmamakla birlikte, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi kabul edilirdi. Büyük Kral'ın yetkileri sınırsız olmakla birlikte, devlet işlerinde söz sahibi olan bir danışma kurulu da vardı. Bu kurul, imparatorluktaki 7 büyük boyun başkanlarından oluşurdu. Para basmak yalnız kralın hakkı idi. Tanrı'nın adaletini yeryüzünde dağıtan bir temsilci olduğundan, aynı zamanda yargıçlar yargıcı idi.

Büyük Kral imparatorluğu, eyaletlere bölünen ve satrapların yönettiği genel valiler aracılığı ile yönetirdi. Pek çok yönüyle Asur İmparatorluğu'nun eyalet sistemine benzeyen satraplık sistemini Büyük Kyros'un Medler'den benimsediği sanılır. Her satraplıkta birbirine bağımlı olmayan, her biri saraydan atanan, genellikle Pers veya Med soyluları arasından seçilen 3 büyük memur bulunuyordu. Görevleri, satrapın yönetimini izleyip saraya rapor vermektir. Ayrıca her satraplıkta kralın gözü ve kulağı denilen memurlar vardı. Bunlar da her şeyi denetler ve krala rapor verirlerdi. Merkez ve satraplıkların kuvvetlerinden oluşan güçlü bir

ordu vardı. Ancak ordunun çekirdeğini Persler ve Medler oluştururdu. Kara ordusunun yanı sıra, Fenike-Mısır gemilerinden oluşan bir donanma vardı. Fakat Pers ordusundaki ulusal ögelerin zamanla azalmasıyla Helenler'dan oluşan paralı askerler orduda ağırlık kazandılar.

Pers devlet örgütü, eğer dıştan gelen bir güç tarafından yıkılmamış olsaydı, belki daha yüzlerce yıl yaşabilirdi. Pers devlet örgütü Makedonia Kralı Büyük İskender tarafından bazı konularda benimsenmiş, İskender monarşisinden Helenizm Dönemi krallıklarına ve oradan da Roma İmparatorluğu'na geçmek suretiyle etkilerini Avrupa'da da uzun süre göstermiştir.

Pers Devleti'nin tüm Anadolu'yu uzun süre (200 yıl) egemenliği altında tutmasında en önemli etkenlerden biri yol ağının varlığıdır. Bu yollardan en önemlisi ve en uzununu, Batı Anadolu kıyılarından başlayıp, Anadolu'yu batıdan doğuya doğru, baştan başa katederek, İran içlerine kadar uzanan Kral Yolu'dur. Sardes'ten başlayarak, Salata (Kula yakınında Sandal), Pessinus (Balahisarı), Gordion (Yassıhöyük), Ankyra (Ankara) üzerinden Kızılırmak'a varan bu yol, Komana Pontika'ya (Tokat) çıktıktan sonra, Sebasteia (Sivas) ve Melitene (Malatya) üzerinden Fırat'a, oradan da güneye inip Harran'dan geçtikten sonra, Dicle'yi aşp Susa'ya doğru uzanmaktaydı. Herodot'un verdiği bilgilere göre, yaklaşık 2500 km uzunluğundaki bu yol 90 günde alınabiliyordu. Yol boyunca kervansaray niteliğinde 111 konaklama merkezi bulunuyordu. Yol güvenliği her eyalette satraplar tarafından sağlanıyordu. Bu yüzden Persler iyi ve hızlı bir haberleşme şebekesine sahipti.

Herodot yeryüzünde Pers haberleşmesi kadar hızlı, bir başka ağ olmadığını ve bunun şu şekilde gerçekleştiğini anlatıyor: “Yol baştan sona bir günde aşılabilecek bölümlere ayrılmıştır. Bunlara değiştirme yapmak için, her bir günlük aralık başına bir tane hesabı ile adam ve at verilmiştir. Habercinin yolu en kısa zamanda almasına hiçbir şey engel olmaz, olamazdı. Birinci ulak haberi ikinciye aktarır, ikinci üçüncüye ve böylece giderdi.

Pers İmparatorluğu'nu Batı Anadolu'ya bağlayan düzenli yollardan birisi de Kilikya üzerinden geçip, Gülek Boğazı'nı aştıktan sonra, Orta Anadolu'da İkonion (Konya) ve Göller Bölgesi üzerinden Kelainai (Dinar), Kolossai (Honaz) gibi kentler üzerinden Sardes'e ulaşıyordu.

I. Darius tarafından kurulan Kral Yolu ve diğer yol şebekesi ticaret yaşamını da canlandırmış; Kimmer ve İskit saldırılarının yarattığı kargaşa ortamıyla birlikte durmuş olan Anadolu karayolu ticaretine yeniden önem kazandırmıştır. Bununla bağlantılı olarak

imparatorluk sınırları içinde ticareti daha pratik hale sokmak için İÖ 515 yılından itibaren Lydialılar'ı örnek alarak altın ve gümüş sikkeler bastırdılar. Bu sikkelerin üzerinde Büyük Pers Kralı yarı beline kadar veya koşarken yer alıyordu.

Persler'in idari alanda getirdikleri başarı, fethedilen ülke halklarını kültür ve ekonomi bakımından kendilerine benzetmeye çalışan, daha sonraki Romalılar'inkine benzemez. Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Helenistan, Hindistan'ın bir kısmını egemenliği altında toplayan Persler, bunları uzlaştırıp, Eski Çağ uygarlıklarının bir sentezini oluşturmaya çalıştılar. Pers kralları yerli dinlere ve tanrılara karşı büyük bir hoşgörü göstermekle, yabancı ulusların Pers egemenliğine ısınmalarına yardımcı oldular. Yabancı uluslar için ezici değildi. İç barış ve onun doğurduğu huzur, ılımlı bir vergi sistemi, esnek bir para, krallığı baştan başa kesen yol ağının sağladığı düzenli bir ulaşım; uluslararası ticaretin gelişmesine yardımcı olmuş, aynı zamanda tarım, hayvancılık ve ekonomiye de yeni bir atılım vermiştir.

Pers İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki her ulus kendi dininde serbestti. Ancak Pers dinî Zerdüş adını taşıyan bir düşünürün etkisi altındaydı. Bu dinin Tanrısı Ahuramazda'dır. Ahuramazda, tüm evrenin ve canlıların yaratıcısıdır. Bu din herkesi yalana karşı savaşa çağırır. İyilik ve kötülük yaşamda ve doğada savaş içindedirler. İnsanlar doğada yaptıkları iyi veya kötü işlerinden kendileri sorumludur, yani kendi kaderlerine kendileri egemendirler. Ahuramazda'ya inanıp bedeni ile ruhunu temiz tutanlar, kötülükle savaşanlar, sonsuzluk dünyasına geçecekler, günahkârlar ise cehennemde her türlü işkenceye katlanacaklardır. Kıyamet gününde ise insanlar yeniden dirileceklerdir. Güney, ay, toprak, ateş, su ve rüzgardan da korkarlardı

Pers Uygarlığına Genel Bir Bakış

- 1- Pers'ler ve Med'ler tarih sahnesine ilk kez İÖ843-835 yılında çıkıyorlar.
- 2- Pers devleti özellikle kral Kyros zamanında İÖ559 çok güçlenip Med'leri saf dışı bırakıyor, ve Pers Krallığını kuruyor.
- 3- Kyros ile başlayan sülaleye “ Akhaemenidler” de denilir. Kyros, Sardes dahil olmak üzere tüm Anadolu'yu ele geçirmiş ve Kroissos'u danışmanı olarak İran'a götürmüştür.
- 4- Kyros, ele geçirdiği yerleri “ Satrap” veya “satraptes” adı verilen valiler aracılığıyla yönetiyordu.
- 5- Kyros'tan sonra başa geçen Darius Pers krallığını dönemin en güçlü devleti durumuna soktu.
- 6- Darius Trakya ve Makedonya'ya seferler yaptı. Helenistan seferi Maraton yenilgisiyle başlamadan bitti. Fakat yine de Atina Pers'ler tarafından yağmalanmıştır.

- 7- Helenistan'a sefer yapmaya iten sebep İonia Ayaklanmasına Atina ve Helenistandaki diğer kent devletlerinin yardım etmesidir.
- 8- İonia Ayaklanması İÖ492 de Miletos yakımlarında Lade adasında İonia kent devletlerinin yenilmesi ve Miletos'un yağmalanması ile son bulmuştur.
- 9- Darius'tan sonra başa Xerkes geçti. Tekrar Helenistan' a sefer düzenlendi. Bu sefer donanma savaşı şeklinde geçen saldırıdan sonra Pers'ler " Salmis" te savaşı kaybettiler ve tekrar Anadolu kıyılarına geri döndüler.
- 10- İÖ477'de Atina Pers tehlikesine karşı " Attik-Delos" deniz birliğini kurdu. Amaç; Pers tehlikesini Anadolu kıyılarında durdurmak, sürekli bir savaşım vermek ve Anadolu'daki kent devletlerine bağımsızlıklarını kazandırmaktı.
- 11- Peleponessos savaşlarında (Atina ile Sparta arasında) Sparta ile işbirliği yapan Persler, Sparta'ya verdikleri destek sayesinde onların bu savaşlardan başarılı olarak çıkmalarını sağladılar. Atina'nı yenilgisiyle Sparta Persler ile anlaşarak Anadolu kıyılarında kalmalarına izin vermiştir.
- 12- İÖ334 yılında Alexander Persler'e son vermiştir.
- 13- Pers devlet örgütü her açıdan Büyük İskender'e ve daha sonraki tüm uygarlıklara ilham kaynağı olmuştur.
- 14- Persler'in Yol Ağı : Kral Yolu, bu yol Sardes'ten başlayarak, Satala (Kula), Pessinus (ballıhisar), Gordion, Ankyra üzerinden Komana Pontika (Tokat), Sebasteia (Sivas) ve Melitene (Malatya) üzerinden Fırat'a oradan Dicle'yi aşıp Susa'ya uzanmaktaydı. (~2500km)
- 15- Pers yönetimi her yerde yerel özellikler saygılı olmuştur. İç barış ve onun oluşturduğu huzur, ılımlı bir vergi sistemi ve baştan başa krallığı saran yol ağı uluslar arası ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Büyük İskender ve Helenistik Dönem

Makedonya, Ege Denizi'nin kuzeybatısında Balkan Yarımadası'nın orta kesiminde yer alan tarihsel bir bölgenin adıdır. Yaklaşık 65.000 km. karelik bir alana yayılan Makedonya bugün Yugoslavya, Bulgaristan ve Helenistan arasında paylaşılmış bulunmaktadır. İÖ 6. yy.da güneyden gelen ve Helenistan'da oturan halk bölgede güçlü bir krallık kurmuştur.

Makedonya Kralı 2. Philipos, Epire Kralı'nın kızı Olympia ile evlenmiş ve bu evlilikten doğan oğlu İskender, 13-16 yaşlarında Aristoteles'ten aldığı derslerin etkisiyle felsefe, tıp ve bilimle ilgilenmeye başlamıştır. Babası 2. Phillipos'un öldürülmesi üzerine İÖ 336'da kral ilan edildi. İÖ 335'te Trakya'ya girdi. Tuna'nın öbür tarafına geçerek Getalar'ı, ardından batıya dönerek Makedonya'yı işgal etmiş olan İlyrialılar'ı dağıttı. Ondan sonra Helenistan'a yöneldi. Tapınaklar ve Şair Pindaros'un evi dışında tüm Thebai'yi yerle bir etti. Yaklaşık 6 bin kişinin öldürüldüğü ve sağ kalanların köle olarak satıldığı bu sindirme hareketi sonunda bütün Helen devletleri Makedonya üstünlüğüne boyun eğdiler.

Tahta çıkışından beri Pers İmparatorluğu'nu ele geçirmeyi tasarlayan Büyük İskender, 2. Philipe'in kurduğu orduyu beslemek ve borçlarını ödemek için gerekli kaynakları bulma düşüncesiyle hemen harekete geçti. Sefer hazırlıklarına girişti. Kral naibi olarak yönetimi Antipatros'a bıraktı ve İÖ 334 tarihinde toplam 30 bin piyade ve 5 bin süvariden oluşan ordusuyla yola çıktı. Silah ve güç dağılımı açısından çok iyi düzenlenen orduya mühendisler, mimarlar, bilim adamları, saray görevlileri ve tarihçiler de eşlik ediyorlardı. Homeros'tan aldığı esinle önce Troya'yı ziyaret ederek hareket planını belirledi ve Pers ordularıyla ilk kez Grakinos çarpışmasıyla karşı karşıya geldi. Elde ettiği zafer ona Batı Anadolu kapılarını açtı. Helenistan'da izlediği politikanın tersine, Tiranlar'ı sürerek demokrasilerin kurulmasına ön ayak oldu. Ama kentleri fiilen kendisine bağlama yoluna gitti.

Karia'daki Miletos ve Halikarnassos kentlerinin direnişlerini kırarak yöneticilerini teslim aldı. İÖ 334 kışında Batı Anadolu'nun fethini tamamladıktan sonra İÖ 333 ilkbaharında kıyı yolunu izleyerek Perge'ye ulaştı. Söylenceye göre Phrigia'dan geçerken, Asya'ya hükmedecek kişinin çözebileceğine inanılan ünlü Gordion düğümünü çözerek veya keserek, Asya'ya hakim olabilecek efsanevi kişiliği de üstlendi. Gordion'dan Ankyra'ya, oradan da Kappadokia'ya ve Kilikya kapıları (Gülek Boğazı) üzerinden, güneye indi. İÖ 333 sonbaharında İssos çarpışması sonunda Persler'i kesin bir yenilgiye uğrattı.

İskender bu zaferden sonra Suriye ve Fenike'ye doğru ilerledi. İÖ 332'de Mısır'a girdi ve halk tarafından kurtarıcı olarak karşılandı. Kışı Mısır'da geçirdi ve İskenderiye olarak anılan Alexandria kentini kurdu. İÖ 331'de Mezopotamya'ya ilerledi. Arbela (Erbil) yakınlarında Gaugamela Ovası'nda tekrar Pers ordularıyla karşılaştı ve onları bir kez daha yendi. Güneye inerek Babil'i aldı, ardından Susa'ya girdi. Zagros Dağları'nı aşarak İran içlerine yöneldi. Persepolis'te 1. Kserkes'in sarayını törenle yakarak, Kserkes'i Helenistan'da yaptıklarına karşı bir misilleme olan bu hareketle aynı zamanda "öç seferinin" sona erdiğini gösterdi. İÖ 330 ilkbaharında Media'ya girerek başkent Ekbatana'yı aldı.

Pers topraklarını içine alan yeni bir imparatorluk kurmayı amaçlayan İskender, daha doğudaki toprakları ele geçirmeye yönelik yeni bir sefer başlattı. Hazar kıyılarına oradan da Afganistan içlerine yöneldi. Hazar kıyılarına oradan da Afganistan içlerine yöneldi. Hindikuş Dağları'nı aştı ve Hindistan'a kadar ulaştı. Hindistan'la deniz bağlantısını sağlamak için Arabistan kıyılarına yönelik bir sefer için hazırlıklara başladı.

İran Körfezi'ne yönelik bir sefer için hazırlıklara başladı. İran Körfezi'ne yeni kentler kurmayı planladığı bir sırada aniden ölümü üzerine, tahtın varisi belirlenmemiş olduğundan, komutanları imparatorluğu aralarında paylaştılar. Genç yaşta ölmesine rağmen 12 yıl 8 ay süren hükümdarlık dönemine büyük çaplı seferleri sığdıran İskender'in kurduğu geniş imparatorluk, temelde Persler'den kalma yönetim sistemine dayanıyordu. Bununla birlikte yerel satraplıklara bağlı olmayan tahsildarlardan oluşan merkezi bir vergi toplama mekanizması kurarak, yeni bir mali sistemin temelini attığı bilinmektedir.

Görevlilerin yolsuzlukları nedeniyle, bu sistemi iyi işletmemekle birlikte, sikke çıkarma hakkını tekeline alarak ve Pers hazinelerinde birikmiş gümüş ve altını para biçiminde piyasaya sürerek bütün Ön Asya'da ve Akdeniz'de ticaret ve para ekonomisini geliştirdiği söylenebilir.

Öte yandan İskender'in yeni kentler kurması (sayısı 70'in üzerindedir), Helen kültürünün yayılmasında yeni bir dönem açmıştır. Askeri birer üs olarak kurulan, ama zamanla birer kültür ve ticaret merkezine dönüşen bu kentler, Eski Helen etkisinin Hindistan'a kadar yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bu arada Pers-Makedonyalı karışımıyla yeni bir ırk yaratma girişimi sonuçsuz kaldıysa da, Helen kültürüne yakın, ama doğuya özgü yeni bir soylu sınıf ortaya çıkmıştır. Dünyanın en büyük askeri dehalari arasında sayılan İskender, değişik kuvvetleri bir arada kullanmada ve düşmanın yeni savaş biçimlerine ve yeni

taktiklere karşı koymada son derece ustaydı. Yaratıcılığıyla, savaşın sonucunu belirleyecek fırsatları değerlendirmeyi çok iyi bilirdi.

İskender'in kısa süren hükümdarlığı, Avrupa ve Asya tarihi açısından önemli bir dönüm noktası sayılır. Seferleri ve bilimsel araştırmalara merakı, coğrafya ve doğa tarihi gibi konulardaki bilgilerin gelişmesine katkıda bulunmuş, ayrıca büyük uygarlık merkezlerinin geliştirdiği bilgi birikiminin ortak bir potada kaynaşmasına zemin hazırlamıştır. Siyasal açıdan olmasa bile, ekonomik ve kültürel açıdan Cebelitarık'tan Pencap'a uzanan, ticarete ve toplumsal ilişkilere açık bir imparatorluk kurduğu ve ortak sayılabilecek bir uygarlığa dayalı yeni bir dünya yarattığı söylenebilir.

Doğu Akdeniz ve Ortadoğu uygarlık tarihinde, Büyük İskender'in ölümü ile Romalılar'ın Mısır'ı ele geçirmesi arasındaki döneme Helenistik Dönem (İÖ 323-30) iktidar ve topraklar sık sık el değiştirdi. Bu çatışmaların sonucunda yeni bir monarşik yönetim biçimi ile bürokratik bir devlet yapısının; ortak dil Helanca'nın kültürel bakımdan birleştiği çok sayıda halkı kapsayan yeni bir uygarlığın temelleri atıldı. Helenistik Dönem'in başlıca üç egemenlik odağı; Helenistan'ın kuzeyindeki Makedonlar, Filistin ve Anadolu'dan İran'a kadar egemen olan Selevkoslar, merkezi Mısır'da bulunan Ptolemaioslar'dı. bu güçler arasında sürekli bir güç dengesi kurulmuştu.

Zaman zaman görülen savaşlar ve dış politika çatışmaları, özellikle Suriye sınırları, Küçük Asya ve Ege üzerinde yoğunlaşmıştır. İÖ 280-160 arasındaki dönem kültürel açıdan çok üretken olmuştur. Tarihçiler, matematikçiler, gökbilimciler, coğrafyacılar, dil bilginleri, felsefeciler, mimarlar, heykeltıraşlar bu döneme damgalarını vurmuşlardır. Geniş kütüphanesiyle İskenderiye, bir araştırma enstitüsü gibi bilginlerin ve yazarların toplantı yeri olmuştur.

Makedon egemenliğinin çöküşü İÖ 3. yy.ın sonlarında başladı. İÖ 160'larda hızlandı. İliyalı korsanları yenilgiye uğratan Roma, Adriyatik Denizi'nde egemenliği ele geçirince Makedonya'nın komşusu oldu. Art arda gelen savaşlar sonucunda Makedonya ve Helenistan, Roma egemenliğine geçtiler. Karadeniz'in güney kıyısında ise güçlenmekte olan Pontus, VI. Mithradates Eupator yönetiminde git gide büyüyen bir tehlike oluşturmaktaydı. Roma'nın harekete geçmesiyle üç Mithradates savaşından sonra Selevkoslular ortadan kalktılar. Suriye ve Bithynia, Roma eyaleti oldular. Armenia, Kommagene, Kappadokia ve diğer bölgelerde de imparatora bağlı krallar başa geçtiler.

Ptolemaioslar'ın egemenliğindeki Mısır da bu duruma boyun eğerek topraklarını Roma'ya bağlamayı kabul etti. Helenistik Dönem'in son perdesi, Mısır'ın Augustus ve Marcus Antonius arasındaki iç savaşa sürüklenmesiyle noktalandı. Antonius ve Kleopatra'nın ölümünden sonra Mısır, Roma İmparatorluğu'nun eyaletleri arasına katıldı (İÖ 30).

Anadolu'da Helenistik Dönem Krallıkları

Siyasî tarih yönünden Anadolu'nun en karışık dönemlerinden biri de Selevkoslar'ın buraya egemen olmasıyla başlamıştır. Onların egemenliğinin hemen başlarında Küçük Asya'da ulusal krallıkların kurulduğunu görmekteyiz. Bunlar Bithynia, Pontos, Pergamon, Kappadokia, Armenia krallıkları ile Anadolu'ya girerek Selevkoslar'ın topraklarına yerleşen Galatlar'dır.

Seleukos Krallığı

Anadolu'da İskender'den sonra İÖ 312-64 arasında Selevkoslar uzun süre hüküm sürmüş, en güçlü dönemlerinde toprakları Trakya'dan Hindistan'a kadar uzanmışsa da, toprakların büyük bölümü kısa sürede ellerinden çıkmış ve daha çok Anadolu'nun güney kesimine hakim olabilmişlerdir. Krallık I. Nikator (Selevkos) tarafından kurulmuştur. Onun yerine geçen büyük oğlu I. Antiokhos İÖ 261'e kadar hüküm sürmüş, onu da İÖ 225'e kadar II. Selevkos ve İÖ 187'ye kadar III. Antiokhos (Büyük) izlemiştir.

III. Antiokhos Dönemi'nin en önemli olayı, eski İran İmparatorluk (Pers) yönetiminin Büyük İskender tarafından benimsenin birçok özelliğinin, günün koşullarına uyacak biçimde değiştirilmesidir. Bu reformlarla, askerler ve siyaset adamları arasında çekişmelere yol açan iki başlı yönetsel yapının düzeltilmesi amaçlanmıştır. İmparatorluğun yönetimi askeri ve sivil gücü kendinde toplayan eyaletlere verilmiştir. Yönetim merkezleri batıda Sardes, doğuda da Seleukeia (Babil yakınları)'da toplanmıştır. Selevkoslar Anadolu'yu ve buradaki Helen kentlerini egemenlikleri altına alarak, bütün Ortadoğu'(da olağanüstü bir siyasal, kültürel ve ekonomik gücün sahibi olmuşlardır.

Selevkos Krallığı, Helen adet ve geleneklerinin yerli Ortadoğu kültürüne egemen olmasını sağlayan büyük bir Helenistik kültür merkeziydi. Helenca konuşan bir Makedonyalı aristokrat sınıf, tarihi boyunca Selevkos Devleti'nin yönetimi üzerinde etkili olmuştur. Bu

etki kentlerde daha da güçlüydü. Halkın Helen egemenliğine karşı olan tavrı, işi Kudüs'teki tapınağa Zeus'un bir heykelini dikecek kadar ileri götüren IV. Antiokhos Dönemi'nde (İÖ 175-163) doruğa ulaşmıştır. IV. Antiokhos'un bu hareketi, İÖ 165'te Makkabi Ayaklanması'nı başlattı. Çeyrek yüzyıl kadar süren bu ayaklanma Filistin'deki Yehuda'nın denetiminin Selevkoslar'ın elinden çıkmasıyla sona erdi. Çok geniş bir bölgeye yayılan Selevkos Krallığı, toprakları üzerindeki denetimi 3. yy.da yitirmeye başladı. Selevkoslar'ın İÖ 190'da Romalılar'a karşı aldıkları bir yenilgi amansız bir çöküşü de birlikte getirmiştir.

Bu tarihten sonra Ege'deki Helen kentleri Selevkos boyunduruğundan kurtuldular. Kappadokia ve Pergamon Krallıkları bağımsızlıklarını kazandılar. Diğer bölgeler de Kelt, Pontus ve Bithynia egemenliğine girdi. Gerileme 4. Antiokhos'un ölümünden sonra Kommagene'nin ve Filistin'deki Yehuda'nın elden çıkmasıyla gittikçe hızlandı. İÖ 140'lara gelindiğinde Euphrates (Fırat) Irmağı'nın doğusundaki bütün topraklar elden çıkmıştı. II. Demetrios'un ve VI. Antiokhos'un çabaları, krallığın dağılmasını durduramadı. İÖ 64'te Romalılar'ca varlığına son verildi. İÖ 25'te Roma'nın Galatia eyaletine katıldı. M.S. 395'te Bizans İmparatorluğu'na geçti.

Bythinia Krallığı

Bugünkü Bolu, Bursa, Kastamonu ve Zonguldak illerinin bulunduğu yöreyi içine alan antik bölge, İÖ 2. bin yılın sonlarında gerek yöreye yerleşen Helenli göçmenlerle, Trakya kökenli kabilelerce işgal edildi. Savaşçı özellikleri onları, özellikle 6. yy.dan itibaren Pers egemenliği altına girmekten korudu. Büyük İskender'e de, ondan sonra gelen Selevkoslar'a da hiçbir zaman boyun eğmediler. Bu küçük ama güçlü topluluk İÖ 3. yy.da kabile devletinden Helenistik bir krallığa dönüştü. Bithynia İÖ 2. yy. başlarında gücünün doruğuna ulaştı. Ama bunu izleyen yüzyıl içerisinde yetersiz yöneticiler elinde hızla zayıfladı. Roma İmparatorluğu'nun kuklası olmaktan öteye gidemeyen son Bithynia Kralı IV. Nikomedes İÖ 74'te krallığını vasiyet yoluyla Roma'ya bıraktı.

Pontus Krallığı

Anadolu'nun kuzeydoğusundaki antik bölgedir. Kuzeyde Pontus Euxinus (Karadeniz), batıda Paphlagonia, güneybatıda Galatia, güneyde Kappadokia, doğuda ise Kolkhis ile çevriliydi. Bugünkü Orta Karadeniz Bölgesi'nin doğu yarısıyla Doğu Karadeniz Bölgesi'nin

tümünü içine alır. Doğal sınırlarını batıda Halys (Kızılırmak), doğuda Akampsis (Çoruh) ırmakları oluşturur. Pontus adı coğrafi bir alandan çok, siyasi bir bütünlüğü ifade eder. Herodot ve Xenophon bölgeden yalnızca orada yaşayan kabilelerin adını vererek söz eder. Pontus adını kullanmazlar. Buradaki kabileler İÖ 1. Pontus adını kullanmazlar. Buradaki kabileler İÖ 1. yy. - M.S. 1. yy.da bile Karadeniz boyunca uzanan dağlarda yaşarlardı.

Pontus'un önemli kentleri kıyıda Amisos (Samsun), Kotyora (Ordu), Kerasus (Giresun), Trapezos (Trabzon), Amaseia (Amasya), Zela (Zile), Pompeipolis (Taşköprü) ve Nikopolis'tir. Amaseia ünlü coğrafyacı Strabon'un doğum yeridir. Pontus bir ara Pers yönetiminde kalmış, Büyük İskender'in ölümünden sonra komutanları arasında sürüp giden mücadele ve karışıklıkları fırsat bilen Pers kökenli I. Mithradates, Pontus Krallığı'nı kurmuştur. Ondan sonra tahta geçen Pontus kralları onun yayılma politikasını izlediler. Krallık IV. Mithradates Eupator döneminde altın çağını yaşadı. Romalı komutan Pompeius krallığın yönetimini yerli prenslere verdi. İÖ 64'te Anadolu'daki Roma eyaletlerini yeniden düzenlerken Karadeniz kıyısında da Bithinya Pontus Eyaleti'ni kurdu. Böylece Roma eyalet sisteminin bir parçası oldu.

Pergamon Krallığı

Antik Çağ'da Pergamon olarak adlandırılan yöre, bir süre Phrighia sınırları içerisinde kaldıktan sonra İÖ 7. yy.da Lydia egemenliğine girdi. İÖ 546'da II. Kyros tarafından Pers topraklarına katıldı. İÖ 476'da ülkesinden kovulan ve Persler'e sığınan Erythrailli (İldır) Gongylos kentin başına getirildi. İskender İÖ 334'te kenti eline geçirerek bir Pers komutanına verdi. İskender'in komutanlarından Lyskimakhos'un yardımcılarında birisi olan Philetairos, prensliğini ilan etti ve Pergamon Krallığı'nı kurdu. Bundan sonraki 150 yıl boyunca Bergama, Helenistik kültürün en önemli merkezlerinden biri oldu ve krallığını sınırı Marmara Denizi sınırlarına ulaştı. İlk görkemli yapıları yaptıran ve kral unvanını da ilk kez kullanmaya başlayan Philetairos'un ölümünden sonra, yerine geçen yeğeni I. Eumenes (İÖ 263-241) topraklarının bütünlüğünü korumuş ise de Galatlar'a karşı haraç ödemek zorunda kalmıştır. I. Eumenes'ten sonra yerine geçen oğlu I. Attalos (İÖ 241-197) bu vahşi kavmi yenmiş, kurtarıcı ve kral ilan edilmiştir. Bu zaferi edebileştirmek için akropolde birçok eser yapılmıştır.

Sanata ve kültüre düşkün olan I. Attalos'un yerine geçen II. Eumenes (İÖ 197-159) Pergamon Krallığı'nı güçlü bir hale getirmiş, akropolde başlatılan imar faaliyeti bu kral

zamanında en güzel eserlerin yapılmasını sağlamıştır. Bu dönemde Pergamon, Helenistik dünyanın kültür, mimari ve heykeltıraşlık alanında en önemli merkezi haline gelmiştir. II. Eumenes'ten sonra kardeşi II. Attalos (İÖ 159-138), ondan sonrada oğlu III. Attalos başa geçmiştir, III. Attalos İÖ 133'te ölünce topraklarının Roma'ya bırakılmasını vasiyet etmiştir. Roma Devri'nde Pergamon önemli bir merkez olmuş, İmparator Augustus, Pergamon Krallığı'nın zafer anıtlarını canlandırarak ayağa kaldırmış, Traian bir tapınak başlatmış, Hadrian da bunu tamamlatmış ve Asklepiyon'da (Antik Helen'da sağlık tanrısı Asklepios adına yapılan tedavi kenti) ek tesisler yaptırmıştır. Caracalla ise, Dionysos (Şarap tanrısı) Tapınağı'nı onartmıştır.

M.S. 2. yy.da Pergamon'da bir piskoposluk bulunduğunu ve ilk yedi kiliseden birinin burada yapıldığını biliyoruz. Bizans Çağı'nda Pergamon'un eski görkemli yaşantısı kalmamış, bu sırada eski taşlar ve heykeller kullanılarak Pergamon yeni bir surla çevrilmiştir. M.S. 716'da Araplar tarafından işgal edilen şehir 1330'da Türkler'in eline geçmiştir.

Kappadokia Krallığı

Anadolu'da Toroslar'ın kuzeyindeki antik bölgedir. Bölge İlk Çağ'da bugünkü Nevşehir, Kırşehir, Kayseri, Niğde, Malatya, Yozgat, Sivas, Çorum illeri ile Amasya, Tokat, Konya, Adana, Kahramanmaraş illerinin bir bölümünü kapsıyordu. Bugün Kappadokia denince daha çok Nevşehir, Kırşehir, Niğde, Kayseri illerinin kapladığı alan anlaşılmaktadır. Peribacalarıyla dolu doğa harikası vadilerin yer aldığı "Kayalık Kapadokya" diye adlandırılan bölge ise Nevşehir-Niğde-Aksaray üçgeniyle sınırlanır. Kapadokya sözcüğü Persler'in bölgeye "Güzel Atlar Ülkesi" anlamında verdikleri "Katatuka" adından gelmektedir.

Kapadokya'da Tunç Çağı'nın başında Hattiler yaşamaktaydı. İÖ 19. ve 18. yy.da Asur Ticaret Kolonileri döneminde bu bölgede merkezi bir otoriteye bağlı olmayan birçok küçük krallık bulunuyordu. Daha sonra Anadolu'ya gelen ve bir imparatorluk kuran Hititler'in yerleştikleri alan Kapadokya'yı da kapsıyordu. Hatta Hititler'in en önemli kentlerinin bir bölümü Kapadokya'da bulunuyordu. Bunlardan Nyssa (Nevşehir) ile Kaniş (Kültepe) çok önemli ticaret merkezleriydi. Kaniş'te bulunan ve "Kapadokya Tabletleri" adı verilen Asur diliyle yazılmış çivi yazılı tabletler, Anadolu'da İÖ 2. binleri yansıtan ilk yazılı belgelerdir. Hititler'den sonra Kapadokya Phrigler'in bir kolu olan Muşkiler'in egemenliğine girdi. Mazaka'yı (Kayseri) başkent yapan Muşkiler Aşağı Fırat havzasına kadar uzandılar.

Kapadokya daha sonra 215 yıl egemenliğinde kalacağı Persler'in eline geçti ve satraplık olarak yönetildi. Bu dönemde Kapadokya adı coğrafi bir birlikten çok yönetsel bir bölümü tanımlamaktaydı. Satraplar Pers kültürünün ve dininin özellikle bu bölgede yayılmasına çalıştılar ve ateş kültünü getirdiler. Kapadokya bu iş için çok uygun olan doğuda 3916 m. olan Erciyes, güneyde 3253 m. yükseklikteki Hasan Dağı ile sınırlanmıştır ve bu iki dağ volkanik olup Kapadokya'nın oluşumunda en önemli rolleri üstlenmişlerdir. Böylece bölgede Zerdüşt dinî yayılmıştır.

Büyük İskender, Anadolu içlerine girince, Makedonya egemenliğini istemeyen Kapadokya halkı ayaklanarak İÖ 332'de Pers soylularından Ariarathes'i kral yaparak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kısa bir sürede I. Ariarathes bölgede güçlü bir devlet oluşturdu. Güçlerini Yeşilirmak yöresinde toplayarak Zile yakınlarında Turhal Kalesi'ni başkent yaptı. Sinop'tan Trabzon'a kadar uzanan kıyı şeridinde egemen oldu. İskender'in ölümünden sonra Kapadokya üzerine yürüyen Makedonyalılar, Ariarathes'i öldürerek bölgeye hakim oldular. Fakat öldürülen kralın yeğeni askerleriyle dağa çıkarak 20 yıl süren bir mücadelenin sonunda İÖ 301'de Kapadokya Krallığını ele geçirdi. Bu arada bir başka Pers soylusu olan Mithridates Gökırmak ile Yeşilirmak arasında Pontus Krallığı'nın temellerini atmaktaydı. Sonunda Kapadokya, biri kuzeyde diğeri güneyde olmak üzere iki krallığa bölündü. V. Ariarathes'in İÖ 130'da ölümü üzerine krallıkta kargaşa başladı. Birbiri ardına çıkan iç savaşlarla gücünü iyice yitiren Kapadokya, kendisine yönelen Pontus ve Ermeni saldırılarını Roma himayesine girerek önledi. Bir süre Roma, kendine bağlı krallarla yönettiği Kapadokya Krallığı'nı, İÖ 17'de İmparator Tiberius zamanında, tümüyle ilhak etti.

Roma'ya bağlanan Kapadokya'da vergilen indirildi. Kargaşa dönemi sona erdiği için halk yaşamından memnundu. Ama bir süre sonra Roma'nın da ekonomik çöküntüye girmesiyle birlikte bölge halkına karşı baskılar da artmaya başladı. Bu durum karşısında Hıristiyan dinini kurtarıcı olarak gören bölge halkı arasında bu yeni din hızla yayıldı.

M.S. 180'lerde bölgenin en önemli kenti Sezar ya da Kayzer kenti anlamında Caesarea ya da Kaisareia adıyla anılan Kayseri idi. Kentte büyük bir Hıristiyan topluluğu oluşmuş ve 4. yy.da Kayseri merkez olmak üzere, Kapadokya dinsel bir merkez haline gelmişti. 7. yy. başlarında bölgeyi istilan eden Sasaniler, 605'te ele geçirdikleri Kayseri'yi bir yıl ellerinde tuttular. 7-10. yy. arasında zaman zaman Müslüman Araplar'ın saldırılarına uğrayan Kapadokya, 1071'deki Malazgirt Savaşı'nı izleyen yıllarda Türk egemenliğine girdi.

Armenia Krallığı

Herodot ve Rodoslu Eudoksos Ermeniler'i, Anadolu'ya Trakya'dan gelen Frigyalılar'la ve onların buyrukları altında kalan ve dillerini kabul ettirdikleri halklarla ilişkilendirmişlerdir. Persler tarafından Arminia ve Helenler tarafından Armenioi olarak adlandırılan Ermeniler kendilerine Hayk, yaşadıkları topraklara Hayastan adını vermişlerdir. Ermeni dili Hint Avrupa dil ailesindedir, ama fonetik ve gramer açısından Kafkasya dilleri ile ortak özellikler gösterir. Türkçe'den de etkilenmiştir.

Ermeni uygarlığının temelleri İÖ 6. yy.da, eski Urartu Krallığı'nın temelleri üzerine atılmıştır. Urartu'nun; Asur, Med ve İskitlerce yıkılmasının ardından Ermeniler yöreye geldiklerinde, Urartu uygarlığının izleri ve tarım alanındaki buluşları henüz yok olmamıştı. Böylece Ermeniler, Urartu kültüründen etkilenmişler, onu geliştirerek tarım ve el sanatlarına dayalı bir uygarlık geliştirmişlerdir. İÖ 550'de Medler'in egemenliği altına giren Ermeniler 331'de Büyük İskender'in istilasıyla Selevkoslar'ın bir parçası oldular.

İÖ 190'da Selevkoslar'ın Roma'ya boyun eğmesinden sonra bölge ikiye ayrıldı ve İÖ 94'te II. Dikran, Ermeniler'i bir bayrak altında toplayarak bağımsız krallığını kurdu. İberia, Albania, Atropatane ve Suriye ile Parthia'nın bir bölümünü yönetimleri altında alarak güneye doğru genişlediler. Kısa bir süre için yörenin en güçlü uygarlığını oluşturdular. Ama İÖ 66'da II. Dikran toprak vererek Roma ile ittifak kurmak zorunda kaldı. Ermeniler bundan sonra Romalılar, Persler ve Partlar arasında M.S. 3. yy.a kadar süren bir rekabetin ortasında yer aldılar.

Galatia Krallığı

Helenler, Alpler'in kuzeyinde çeşitli kabilelere bölünmüş olarak yaşayan, ama dil ve gelenekleri birbirine benzeyen bu topluluklarla karşılaştıklarında, tümüne tek bir ad vererek Keltler dediler. Eski Helen ve Romalılar'a göre Keltler barbar sayılıyorlardı.

Yazıları olmadığı için hiçbir yazılı belge bırakmamış olan ilk Keltlere ilişkin pek fazla şey bilinmemekle birlikte haklarında Eski Helen ve Romalılar'ın bıraktıkları yazılı metinlerden ve arkeologlarca incelenen Kelt uygarlığı kalıntılarında bazı bilgiler edinilmiştir. Keltler'in atalarının İÖ 1300-700 yıllarında Orta ve Batı Avrupa'da yaşayan Tunç Çağı insanları olduğu sanılmaktadır. Klasik yazarlardan Miletos'lu Hekataios ve Halikarnassos'lu Herodotos ise ilk kez İÖ 6. yy.da Keltler'den söz etmişlerdir. İÖ 7-1. yy.lar Keltler'in yayılma dönemi olmuştur. Bu dönemde Fransa'dan aşağı inerek Britanya Adalarına, İber

Yarımadası'na ve Avrupa'nın orta kesimlerine yerleştilediler. İÖ 280'de Balkan Yarımadası'nı istila ettiler. Önce İtalya'ya girip Romalılar'ı yendiler, daha sonra Trakya'ya girip, üç kolay ayrıldılar. Birinci kol Makedonya'ya girdi; ikinci kol Helenistan'a girip, Orta Helenistan'ı yakıp yıktı. Fakat, Delphi'ye girmeden geri çekildiler. Üçüncü kol ise Trakya'yı işgal etti.

İÖ 278'de Boğazlar'dan Anadolu'ya girdiler. Sakarya ile Kızılırmak arasına yerleştilediler. İÖ 241'de Bergama Kralı I. Attalos Galatlar'ı büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu zaferi kutlamak için tunçtan heykeller yaptırdı. İÖ 189'da Romalılar Galatya'yı işgal ettiler ve idaresini Bergama Krallığı'na bıraktılar. İmparator Augustus zamanında bölge Paphlagonya'ya katıldı. I. yy.ın ortalarında St. Paul bu bölgeyi Hıristiyanlaştırdı. 7. yy.da Galatia idari bir bölüm olarak ortadan kalktı, Galatlar da Anadolu halkı içerisinde eridi.

Galatlar, Anadolu'ya yerleştikten sonra kültürlerinde önemli değişimler oldu, daha farklı bir sosyal yapı kazandılar. Üç kısma ayrılan Galat gruplarından her birisi Anadolu'da belirli bir bölgeye yerleşmişlerdir. Tolistobak'lar Yukarı Sakarya ve Gordion civarına, Trokhmiler doğuda Kızılırmak ötesine, Tektosaglar ise Ankara civarında Kızılırmak yayı içerisinde oturuyorlardı.

Kommagene Krallığı

Antik Çağ'da, Orta Anadolu'nun güneyinde kurulmuş bir krallıktır. Batıda Kilikya, kuzeyde Kapadokya ile çevrilidir. Doğu sınırını Fırat Irmağı çiziyordu. Toros Dağları'ndaki çeşitli yolların kavşak noktasında olması Kommagene Krallığı'na stratejik bir konum kazandırmıştır. Kommagene Krallığı İÖ 162'de çökmekte olan Selevkos İmparatorluğu'ndan ayaklanarak bağımsız bir devlet olmuştur.

“Doğum günüm her ay ve yıl kutlanıp, bayram günü olacak, bugünlerde başrahip, tanrılar ve benim için kendisine benim ve kanunların cömertçe verdiği Pers kılığına bürünerek hepimizin üzerine altın çelenkler koyacak. Hepimiz için bol bol kokular yakacak ve gereğince kurbanlar kesecek, kutsal sofraları en güzel yemekler ve şaraplarla donatacak. Buraya toplanan ulusum, bol bol yiyip bayram edecek”.

Bu sözler Nemrut Dağı üzerindeki ünlü tümölüsü yaptıran Kommagene Kralı I. Antiochos Epiphanes'e aittir. Kommagene Krallığı, bugünkü Adıyaman, Gaziantep; Kahramanmaraş illeri arasındaki toprakları kapsamaktaydı. Büyük İskender'in ölümünden sonra Suriye'de

hüküm süren Selevkoslar'ın Kralı VIII. Antiokhos'un kızı ile evlenen ve Suriye'deki karışıklıktan istifade eden I. Antiokhos'un babası I. Mithradates tarafından İÖ 80'de kurulmuştur.

I. Mithridates ölünce yerine oğlu I. Antiokhos geçmiş (İÖ 62-32), Kommagene Krallığı'nı büyük üne kavuşturmuştur. Soyunun anne tarafından Büyük İskender'e, baba tarafından da Persler'e dayandığını söyleyen I. Antiokhos Batı ile Doğu'nun örf ve adetlerini ve tanrılarını birleştirmiş, kendisine de bu tanrılar arasında yer vermiştir.

I. Antiokhos'un ölümünden sonra yerine II. Mithridates geçmiştir. Daha sonra tahta çıkan III. Antiokhos döneminde ise ülke güçlü bir duruma gelmiş, onun ölümünden sonra Romalı komutan Germanicus İÖ 18'de Kommagene'yi Suriye eyaletine bağlamıştır. Roma İmparatoru Caligula, IV. Antiokhos'un babasından aldığı krallığı kendisine geri vermiş; böylece Kommagene M.S. 38'de tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. IV. Antiokhos batıda Kilikya'nın bir kısmını egemenliği altına almış, Part savaşlarında Roma'ya yardım eden Kommagene Krallığı'na İmparator Neron doğudaki toprakların bir kısmını geri vermiştir. Ancak çok geçmeden M.S. 72'de Vespanianus, Kommagene'yi tekrar Suriye eyaletine bağlayarak bağımsızlığına son vermiştir.

Kahta Çayı kenarında, Kommagene Krallığı'nın başkenti olan Arsameia vardır. Kahta'ya 26 km. uzaklıkta olup, bugün adı Kocahisar aolan eski Kahta köyündedir. Harabe Eski Kale ismiyle anılmakta olup, burada 3.43 m. yükseklikte Mithradates'i Herakles ile el sıkışırken gösteren bir kabartma dikkati çekmektedir. Kral giyinik, Herakles ise çıplaktır. Kabartmanın hemen altında 1.80 m. uzunluğunda kemerli bir tünel bulunur. Tünelden basamaklarla aşağıda bulunan bir odaya inilmektedir ve yazıtlardan anlaşıldığına göre burası I. Mithradates'in mezar odasıdır. Tünelin ön cephesinde 256 satırlı Grekçe bir yazıt olup, üzerinde I. Antiokhos tarafından babası için yaptırıldığı, kendisine ve atalarına nasıl tören yapılacağı yazılmıştır. Arsameia kentinde ayrıca Işık Tanrısı'nın heykeli dikkat çekmektedir. Tepe üzerinde saray ve ev kalıntıları bulunmaktadır. Eski kalenin tam karşısında bulunan yeni kalenin ise son olarak Memlûklüler Dönemi'nde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Arsameia'nın 3 km. ilerisinde Kahta Çayı'nın bir kolu olan Cendere Çayı üzerinde tarihi Cendere Köprüsü bulunmaktadır. Bugün hâlâ kullanılmakta olup köprüyü Kommagene Krallığı, Roma İmparatoru Septimus Severus ve Karısı Julia Domna ile oğulları Caracalla ve Geta'nın onuruna yaptırmıştır. Köprü'nün iki tarafına dört sütun dikilmiş, bunlardan üç tanesi

halen ayaktaadır. Dördüncü sütun Caracalla'nın kardeşi, Geta'yı öldürtmesinden sonra yerinden sökülüştür. Bu tarihi köprüden geçildikten sonra 10 km. ilerideki Karakuş Tepesi'ne varılır. Bu tepe de Nemrut Dağı'ndaki gibi Kommagene Krallığı'na ait, büyük ihtimalle kraliyet ailesi kadınlarının tümülüştür. Etrafında dört Dor sütunu bulunmaktadır. Bu sütunların üzerinde boğa, kartal ve aslan heykelleri vardır. Dördüncü sütunun üzerindeki kabartma ise günümüze kadar gelememiştir.

Tümülüs ise Adıyaman'a 105 km. Kahta'ya 65 km uzaklıktadır. I. Antiokhos'un mezarı tümülüştün ortasındadır. Bu mezarın üzerinde 50 m. yükseklikte, 150 m. çapında yumruk büyüklüğünde taşlardan meydana gelen yapay bir tepe oluşturulmuştur. Tepenin dört tarafındaki kayalar oyularak teraslar yapılmıştır. Bugün güney terası aşağı kaydığından ortadan kalkmıştır.

Doğu terasının önünde bir altar bulunur. Heykeller tümülüste arkasını dönmüş olarak sıralanmışlardır. Bir koltukta oturur vaziyette ve 9-10 m. yükseklikteki bu heykeller soldan sağa doğru Aslan, Kartal, Apollon, Tyke, Zeus, Antiokhos, Herakles, Kartal, Aslan biçiminde sıralanmıştır. Terasın etrafı, dar ve uzun bir altlık üzerinde duran alçak duvarlarla çevrilmiştir. Bu duvarın güneyinde I. Antiokhos'un Makedonyalı ataları, kuzeyinde ise Persli olan ataları gösterilmiştir. Buradaki yazıtlarda da, törenlerin detayları hakkında bilgi bulunmaktadır.

Terasta, yerdeki muazzam başlar İÖ 50 yılında yapılmış olup, Helenistik Çağ'a özgü idealize edilmiş insan yüzlerini gösterir. Bereket Tanrıçası Tykhe (Fortuna)'nın yüzü diğerlerinden daha fazla tahrip olmuştur. Tanrıların üzerindeki giysiler Kommagene ülkesine uyarlanmış Pers etkisiyle yapılmıştır. Bereket tanrıçasının başında meyvelerden yapılmış bir taç bulunmaktadır.

Kuzey terası 80 m. uzunluğunda bir merasim yoludur. Doğu ve batı teraslarını birleştirmektedir. Yolun tam ortasından dağın tepesine çıkan yolun geçtiği bir giriş kapısı vardır. Burada da büyük bir kartal heykeli kapıyı beklemektedir. Kuzey terasından geçerek batı terasına ulaşılmaktadır.

Burada da heykeller aynı sırayla dizilmişlerdir. Herakles, Zeus ve Apollon başları doğu terasından çok daha iyi durumdadır. Ayrıca bu terasın yan kısmında birçok kabartma yer almıştır. Kabartmalarda genellikle Antiokhos'un tanrılarla el sıkışması gösterilmiştir.

Buradaki aslan kabartması çok ilginçtir. Aslanın göğsündeki 19 yıldız ve boynundaki Ay'ın bir tarihi gösterdiği belirlenmiş, buna göre 7 Temmuz İÖ 62 tarihi ortaya çıkmıştır. Bu da I. Antiokhos'un General Pompeius tarafından tahta çıkarılışının tarihini vermektedir.

Helenistik Dönem Devlet Yapısı

Anadolu toprakları İskender'in ölümünden sonra generalleri arasında bölünmüştür. İÖ 281'de yapılan savaştan sonra Anadolu, Selevkoslar tarafından ele geçirilmiştir. Bunu izleyen yıllarda da Küçük Asya'da yerel krallıklar kurulmuştur.

Bütün bu krallıklar birer “mutlak kral” tarafından yönetilmişlerdir. Bu krallar Eski Doğu'da olduğu gibi sınırsız bir biçimde her türlü otoriteyi ellerinde tutmaktaydılar. Gücün odak noktası, kralın kendisi ve onun sülalesi olmuştur; halk ise uyruk durumundadır. Krallar topraklarını genişletmek, “bir dünya imparatorluğu kurmak” için ordularını kuvvetlendirmekte, uyruklardan topladıkları vergileri bu iş için harcamaktadırlar. Eski Doğu'da olduğu gibi İskender'in komutanlarına da tapınaklar yapılmış, kurucu kahraman olarak tapınılmıştır. Hatta krala olduğu gibi kraliçeye de tapınılmıştır.

Saltanat genellikle babadan oğula geçer, ama pek çok zamanlar buna uyulmadığı görülmüştür. Kudretli olan tahtı elde edip kral olmuştur.

Helenistik kralların devlet yönetimlerinde tek bir sistem görülmez. Her krallık, sahip olduğu bölgenin özelliklerine uygun bir sistem izlemiştir.

Helenistik Dönem krallarının hukuki işlerine kralın bizzat atadığı yargıçlar bakarlardı. Fakat mahkemelerin başkanı kraldı. Temyiz için O'na başvurulurdu. İdam cezaları kralın onayından geçerdi. Halkın gelirlerini artırmak için ekonomik önlemlere başvurur, bu sayede geliri artan halktan daha fazla vergi toplayarak hazinelerini doldurur, ücretle tuttıkları ordularıyla topraklarının güvencesini sağarlardı.

Helenistik kralların ordusu ücretli olduğundan, savaş zamanlarında ordunun mevcudu artar, savaştan sonra önemli bir bölümü terhis edilirdi. Helenistik Dönem'de denizlere egemen olabilmek için büyük savaşlar yapılmıştır. Denizlere sahip olan devletler aynı zamanda kıtalararası ticareti de ellerinde tutmuşlardır. Bundan ötürü donanmaya özel bir önem vermişlerdir. Savaşların yükleri doğrudan doğruya vatandaşın sırtına yükleniyordu. Öyle ki, kümes hayvanları için bile vergi isteniyordu. Ayrıca sahip oldukları topraklarda ticaretin gelişmesine yardım eden krallar, malların giriş ve çıkışlarından aldıkları vergilerle de önemli gelirler elde etmekteydiler.

Küçük Asya'da kent geleneği, ülkenin tarihinin ilk dönemlerinden beri gelişmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Batı Anadolu kentleri ülkenin ticaretinde, kültür ve sosyal yaşamında önemli rol oynamışlardır.

Büyük İskender İÖ 334'te Anadolu'ya geldiğinde Persler'den ele geçirdiği ülkede pek çok kentle karşılaşmış, bu kent bolluğuna Aleksanderia (İskenderun) gibi bir kentle katkıda bulunmuştur. İskenderun'un günümüzde de önemli bir kent ve ticaret merkezi olması, onun yerinin son derece iyi seçilmiş olduğunun göstergesidir.

Pagos, Kadifekale ve Smyrna'nın yeniden kurulmasını istemiş, O'nun bu isteği generallerinden Antigonos tarafından başlanıp, Lysimakhos tarafından tamamlanarak yerine getirilmiştir. Yine Antigonos İznik Gölü kenarında Antigonya'yı kurmuş, kentin adı sonradan Lysimakhos tarafından Nikaia olarak değiştirilmiştir (İznik). İskender'in ele geçirdiği topraklar üzerinde çoğunun adı Aleksandria olan 70 kadar kent kurduğu bilinmektedir.

Kurulan bu kentler Polis (kent devleti) şeklinde organize edilmiş, Makedonyalı ve Grekler yerleştirilmiştir. Helenistik krallıklar içinde birer kültür merkezi olarak varlıklarını sürdürmüş ve Grekler ile yerli halk böylece kaynaşmış, ortak dil Grekçe olduğu için, bu dil yerli halk tarafından da öğrenilmiştir. İskender'in kent kurma siyasetini Selevkos Krallığı da uygulamıştır. I. Nikator'un 60 kadar kent kurduğu bilinmektedir. Bunlardan 9 tanesi kendi adından ötürü Seleukeia, 16 tanesi de Babası Antiokhos'tan ötürü Antiokheia adını taşımaktadır.

Seleukoslar yeni kurdukları kentleri İÖ 5. yy.da yaşayan şehircilik mimarı Hippodamos'un planlarına (ızgara planı) uygun olarak inşa etmişlerdir. Birbirini dik olarak kesen ve birbirine paralel olarak giden geniş caddelerin oluşturduğu kent merkezlerinde Agora ve diğer resmi binalar yer almaktaydı. Bu kentler Roma'nın Anadolu'yu işgalinden sonra da devam etmiş ve Roma'nın sanat ve kültürünü etkilemişlerdir.

Helenistik Dönem'de halkların birbirine karışması onların inançlarının da birbirine karışmasına yol açmış, tanrıların sayıları önemli ölçüde azalmış, tek tanrıya gidış görülmüştür. Anadolu'da Kybele, Mezopotamya'da İhtar, Suriye'de Astarte, Mısır'da İsis, Helenistan'da Demeter en eski dönemden beri tapınılan tanrıçalardır. Helenistik Dönem'de ortaya çıkan Tykhe ise bu tanrıçaların tümünü temsil etmeye başlamıştır. Ayrıca Doğu

tanrılarının Batı'ya yayılmasının en güzel örneğini Tanrıça Kybele'nin Roma'da görülüşü vermektedir. Mısır'da Ptolemaioslar'dan itibaren tapılmaya başlanılan Serapis'te kısa sürede Anadolu ve Helenizm dünyasında kabul görmüştür. Helenistan ve Batı Anadolu'da çok eski zamandan beri inanılan Zeus, Dionysos, Apollon, Athena bu dönemde yeniden önem kazanmışlardır. Bu tanrılarının yanında uzun yıllardan beri Anadolu'da tapınılan yerel tanrılar ve tanrıçalar Ma, Anaitis, Men tapınımları önem kazanmıştır.

İskender'in hocası ve aynı zamanda İÖ 4. yy.'ın en büyük düşünürlerinden olan Aristoteles, Helenistik Dönem'e kadar felsefeyle iç içe olan bilimlerin felsefeden ayrılmasını sağlamıştır. Böylece bilimler ayrı ayrı bilim dalı haline gelirken, felsefe bunlar arasında kendi özel yerini almış, ana konusu olan insanın incelenmesine büyük önem vermiştir. Helenistik Dönem'de başlayan ve uzun süre varlığını sürdüren dört önemli görüş vardır. Bunlardan Samos'lu Epikuros bilimleri reddederek, inandığı fikirleri ortaya koymuş; Kıbrıslı Zenon ideal bir dünya devleti ve insanların düşmanlıktan uzak olarak kardeşlik içinde yaşaması gereğini ortaya koymuş; Sokrates'in öğrencilerinden Anisthenes tarafından Kynisme Okulu kurulmuş; bunların yanı sıra, ileri sürülmüş bütün fikir ve görüşleri kuşkuyla karşılayan, Septikler Okulu açılmıştır. Helenistik Dönem'de bu felsefi görüşlerden Epikuros'un görüşü ile Zenon'un görüşü tutunmuş ve Roma'da da yayılmışlardır.

Hellenistik Döneme Genel Bir Bakış

- 1- İskender, 13-16 yaşlarında Aristoteles'ten aldığı derslerin etkisiyle felsefe, tıp ve bilimle ilgilenmeye başlamıştır. Babası 2. Phillipos'un öldürülmesi üzerine İÖ 336'da kral ilan edildi.
- 2- İÖ 334 tarihinde toplam 30 bin piyade ve 5 bin süvariden oluşan ordusuyla yola çıktı. Silah ve güç dağılımı açısından çok iyi düzenlenen orduya mühendisler, mimarlar, bilim adamları, saray görevlileri ve tarihçiler de eşlik ediyorlardı. Homeros'tan aldığı esinle önce Troya'yı ziyaret ederek hareket planını belirledi ve Pers ordularıyla ilk kez Grakinos çarpışmasıyla karşı karşıya geldi. Elde ettiği zafer ona Batı Anadolu kapılarını açtı. Helenistan'da izlediği politikanın tersine, Tiranlar'ı sürerek demokrasilerin kurulmasına ön ayak oldu. Ama kentleri fiilen kendisine bağlama yoluna gitti.
- 3- Karia'daki Miletos ve Halikarnassos kentlerinin direnişlerini kıırarak yöneticilerini teslim aldı. İÖ 334 kışında Batı Anadolu'nun fethini tamamladıktan sonra İÖ 333 ilkbaharında

kıyı yolunu izleyerek Perge'ye ulaştı. Söylenceye göre Firigya'dan geçerken, Asya'ya hükmedecek kişinin çözülebileceğine inanılan ünlü Gordion düğümünü çözerek veya keserek, Asya'ya hakim olabilecek efsanevi kişiliği de üstlendi. Gordion'dan Ankyra'ya, oradan da Kappadokia'ya ve Kilikya kapıları (Gülek Boğazı) üzerinden, güneye indi. İÖ 333 sonbaharında İssos çarpışması sonunda Persler'i kesin bir yenilgiye uğrattı.

- 4- İÖ 332'de Mısır'a girdi ve halk tarafından kurtarıcı olarak karşılandı. Kışı Mısır'da geçirdi ve İskenderiye olarak anılan Alexandria kentini kurdu. İÖ 331'de Mezopotamya'ya ilerledi. Arbela (Erbil) yakınlarında Gaugamela Ovası'nda tekrar Pers ordularıyla karşılaştı ve onları bir kez daha yendi. Güneye inerek Babil'i aldı, ardından Susa'ya girdi.
- 5- Genç yaşta ölmesine rağmen 12 yıl 8 ay süren hükümdarlık dönemine büyük çaplı seferleri sığdıran İskender'in kurduğu geniş imparatorluk, temelde Persler'den kalma yönetim sistemine dayanıyordu. Bununla birlikte yerel satraplıklara bağlı olmayan tahsildarlardan oluşan merkezi bir vergi toplama mekanizması kurarak, yeni bir mali sistemin temelini attığı bilinmektedir.
- 6- Pers hazinelerinde birikmiş gümüş ve altını para biçiminde piyasaya sürerek bütün Ön Asya'da ve Akdeniz'de ticaret ve para ekonomisini geliştirdiği söylenebilir.
- 7- Öte yandan İskender'in yeni kentler kurması (sayısı 70'in üzerindedir), Helen kültürünün yayılmasında yeni bir dönem açmıştır. Askeri birer üs olarak kurulan, ama zamanla birer kültür ve ticaret merkezine dönüşen bu kentler, Eski Helen etkisinin Hindistan'a kadar yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bu arada Pers-Makedonyalı karışımıyla yeni bir ırk yaratma girişimi sonuçsuz kaldıysa da, Helen kültürüne yakın, ama doğuya özgü yeni bir soylu sınıf ortaya çıkmıştır.
- 8- Seferleri ve bilimsel araştırmalara merakı, coğrafya ve doğa tarihi gibi konulardaki bilgilerin gelişmesine katkıda bulunmuş, ayrıca büyük uygarlık merkezlerinin geliştirdiği bilgi birikiminin ortak bir potada kaynaşmasına zemin hazırlamıştır.
- 9- Helenistik Dönem'in başlıca üç egemenlik odağı; Helenistan'ın kuzeyindeki Makedonlar, Filistin ve Anadolu'dan İran'a kadar egemen olan Selevkoslar, merkezi Mısır'da bulunan Ptolemaioslar'dı. bu güçler arasında sürekli bir güç dengesi kurulmuştu.
- 10- İÖ 280-160 arasındaki dönem kültürel açıdan çok üretken olmuştur. Tarihçiler, matematikçiler, gökbilimciler, coğrafyacılar, dil bilginleri, felsefeciler, mimarlar, heykeltıraşlar bu döneme damgalarını vurmuşlardır. Geniş kütüphanesiyle İskenderiye, bir araştırma enstitüsü gibi bilginlerin ve yazarların toplantı yeri olmuştur.

- 11- Ptolemaioslar'ın egemenliğindeki Mısır da bu duruma boyun eğerek topraklarını Roma'ya bağlamayı kabul etti. Helenistik Dönem'in son perdesi, Mısır'ın Augustus ve Marcus Antonius arasındaki iç savaşa sürüklenmesiyle noktalandı. Antonius ve Kleopatra'nın ölümünden sonra Mısır, Roma İmparatorluğu'nun eyaletleri arasına katıldı (İÖ 30).
- 12- Siyasî tarih yönünden Anadolu'nun en karışık dönemlerinden biri de Selevkoslar'ın buraya egemen olmasıyla başlamıştır. Onların egemenliğinin hemen başlarında Küçük Asya'da ulusal krallıkların kurulduğunu görmekteyiz. Bunlar Bithynia, Pontos, Pergamon, Kappadokia, Armenia krallıkları ile Anadolu'ya girerek Selevkoslar'ın topraklarına yerleşen Galatlar'dır.
- 13- Anadolu toprakları İskender'in ölümünden sonra generalleri arasında bölünmüştür. İÖ 281'de yapılan savaştan sonra Anadolu, Selevkoslar tarafından ele geçirilmiştir. Bunu izleyen yıllarda da Küçük Asya'da yerel krallıklar kurulmuştur.
- 14- Helenistik kralların devlet yönetimlerinde tek bir sistem görülmez. Her krallık, sahip olduğu bölgenin özelliklerine uygun bir sistem izlemiştir.
- 15- Kurulan bu kentler Polis (kent devleti) şeklinde organize edilmiş, Makedonyalı ve Grekler yerleştirilmiştir. Helenistik krallıklar içinde birer kültür merkezi olarak varlıklarını sürdürmüş ve Grekler ile yerli halk böylece kaynaşmış, ortak dil Grekçe olduğu için, bu dil yerli halk tarafından da öğrenilmiştir.
- 16- Helenistik Dönem'de halkların birbirine karışması onların inançlarının da birbirine karışmasına yol açmış, tanrıların sayıları önemli ölçüde azalmış, tek tanrıya gidiş görülmüştür. Anadolu'da Kybele, Mezopotamya'da İhtar, Suriye'de Astarte, Mısır'da İsis, Helenistan'da Demeter en eski dönemden beri tapınılan tanrıçalardır. Helenistik Dönem'de ortaya çıkan Tykhe ise bu tanrıçaların tümünü temsil etmeye başlamıştır.
- 17- Mısır'da Ptolemaioslar'dan itibaren tapınılmaya başlanılan Serapis'te kısa sürede Anadolu ve Helenizm dünyasında kabul görmüştür. Helenistan ve Batı Anadolu'da çok eski zamandan beri inanılan Zeus, Dionysos, Apollon, Athena bu dönemde yeniden önem kazanmışlardır. Bu tanrıların yanında uzun yıllardan beri Anadolu'da tapınılan yerel tanrılar ve tanrıçalar Ma, Anaitis, Men tapınımları önem kazanmıştır.

Anadolu'da Roma Egemenliği

İÖ 133'te son Bergama Kralı 3. Attalos vasiyetname ile topraklarını Roma'ya bırakmış, bu olay Roma'nın Asya Eyaleti'ni kurmasına yol açmıştır. Fakat Bergama, bundan böyle eski önemini kaybetmiş, Ephesos kenti eyaletin merkezi olmuştur. Bu eyaleti kurmakla Roma çok önemli bir adım atmıştır.

Bithinya'nın da İÖ 74'te Roma'ya bırakılmasından sonra Pontus ve Kapadokya krallıkları Romalılar'a karşı koymak istemişse de, yapılan savaşlar sonunda yenilmişlerdir. İÖ 67'de Akdeniz kıyısının korsanlardan temizlenmesiyle Kilikya da bir Roma eyaleti olmuş ve bu tarihten hemen sonra tüm Anadolu "Asya Eyaleti" olarak adlandırılmıştır. Roma Asyası'nda şu eyaletler yer almıştır. Bithinya, Pontus, Asia, Galatia, Kappadokia, Pamphylia, Kilikya. Suriye ise ayrı bir eyalet olmuştur.

Roma teşkilatı ve idaresiyle beraber Roma kültürü de Anadolu'ya girmiş, fakat Anadolu da Roma kültürünü etkilemiştir. Çünkü bu topraklarda kökü çok derinlerden gelen bir sanat geleneği vardır. Anadolu bu geleneksel sanat özelliklerini hiçbir zaman da kaybetmemiştir. Roma İmparatorluk Dönemi, Anadolu için önemli olmuş, imparatorların çoğu herhangi bir sebeple Anadolu'yu gezmek gereğini duymuşlardır. Bu arada belli başlı şehirlerde bu ziyaretten ötürü imparatorlar şerefine yeni binalar yapılmış, mabetler inşa edilmiş, paralar basılmıştır. Özellikle İmparator Traian ve Hadrian Anadolu'nun birçok şehrini ziyaret etmişlerdir. Anadolu'da pek çok şehirde Traian adına yapılmış tapınaklar ve çeşmelere rastlamak mümkündür. Fakat Anadolu, Roma döneminde en parlak devrini M.S. 2. yy.da yaşamıştır. Şehirler gelişmiş, çeşitli anıt ve heykellerle süslenmiş, Anadolu'ya bir canlılık gelmiştir. Hıristiyanlığın yeni bir din olarak ortaya çıkması ve Roma'nın da bunu kabul etmesiyle bu gelişme daha da artmış, Anadolu en parlak dönemini bu devrelerde yaşamıştır. Bugün Anadolu'da rastladığımız Antik kentlerin toprak üstü kalıntıları çoğunlukla Roma İmparatorluk Dönemi ve Bizans çağlarına aittir.

Helen sanatı Roma'yı büyük bir şekilde etkilemiş, bu da Roma'ya üç ayrı yoldan girmiştir:

1) İÖ 8. yy.dan itibaren Helen kolonileşmesi, İtalya ve Sicilya'ya kadar uzanır ve bu ticari gelişme sonunda sanat merkezleri oluşur.

2) İtalyan kavimleri arasında Etrüskler de vardır. Bu kavim İtalya'ya doğudan gelmiş ve bazı sanatları da beraberinde getirmiştir.

3) Helenistik Çağ'daki Helen etkileri geniş bir alana yayılmıştı. Romalılar yerleştikleri yeni yerlerde bu sanatları benimsemişlerdir.

Roma sanatı, Roma kentinin sanatı olarak başlamış, Roma'nın İtalya ve Akdeniz'deki egemenliği sonunda büyük bir devletin sanatı haline gelmiştir. Roma tarihi İÖ 510'da Krallığın kalkarak yerine Cumhuriyetin kurulduğunu bildirir. Bu dönem İÖ 1. yy.ın sonuna kadar devam eder ve Augustus ile birlikte İmparatorluk Devri başlar. Anadolu'nun Roma ile ilk ilişkileri de hemen hemen bu dönemde başlar.

Roma sanatını kendi içinde devirlere ayırmak gerektiğinde Helen sanatında olduğu gibi stillere göre değil, imparatorlara göre bir sınıflandırma yapmak daha doğru olacaktır.

Roma İmparatorları

İÖ 59-44	Julius Caesar
İÖ 27 - M.S. 14	Augustus
M.S. 14-37	Tiberius
M.S. 37-41	Caligula İulius-Claudius Sülalesi
M.S. 41-54	Claudius
M.S. 54-68	Neron
M.S. 69-79	Vespasianus
M.S. 79-81	Titus
M.S. 81-96	Domitianus
M.S. 96-98	Nerva Flaviuslar
M.S. 98-117	Traianus
M.S. 117-138	Hadrianus
M.S. 138-161	Antoninus Pius Antoninuslar
M.S. 161-180	Marcus Aurelius
M.S. 172-192	Commodus
M.S. 193-211	Septimius Severus
M.S. 212-217	Aurelius Antoninus (Caracalla)
M.S. 218-222	Aurelius Antoninus (Elagabalus) Severuslar
M.S. 222-235	Aurelius Antoninus Alexander
M.S. 235-284	Askeri İmparatorlar Dönemi
M.S. 235-238	Julius Verus Maximinus
M.S. 238-244	Antoninus-Gordianus

M.S. 244-248	Julius Phillippus
M.S. 240-251	Messius Xuintus Decius
M.S. 251-253	Vibius Trebonianus Gallus
M.S. 253-260	Licinius Valerianus
M.S: 260-268	Licinius Gallienus
M.S. 268-270	Aurelius Claudius (Gothicus)
M.S. 270-275	Domitius Aurelianus
M.S. 276-282	Aurelius Probus
M.S. 283-284	Aurelius Carinus
M.S. 286-305	Valerius Diocletianus
M.S. 306-311	Valerius Maximianus
M.S. 312-337	Valerius Constantinus (Büyük)
M.S. 337-361	Julius Constantinus II.
M.S. 361-364	Flavius Cladius Julianus Constantinuslar
M.S. 364-378	Flavius Valens
M.S. 379-395	Theodosius I. (Büyük)

Roma tarihinde Krallık, Cumhuriyet, İmparatorluk olmak üzere üç önemli dönem görülmektedir. Devletin ilk anayasası Krallık Dönemi'nde yapılmıştır. Buna göre Romalı ana ve babadan doğan Roma vatandaşı olarak kabul edilmiş ve doğal olarak bu kişiler oy kullanma, memur seçilebilme, evlenme ve ticaret yapabilme haklarına sahip olmuşlardır.

Krallık Dönemi'nde her kesimden temsilcilerden oluşan bir Halk Meclisi vardı ve kral bu meclisin üyeleri arasından seçilir, ömür boyu yerini korurdu. Ayrıca üyeleri kral tarafından seçilen bir Senato mevcuttu.

Roma'da İÖ 508'de Cumhuriyet yönetimine geçilmiş ve kralın sahip olduğu yetkiler Halk Meclisi tarafından seçilen Konsüllere devredilmiştir. Önceleri bir danışma meclisi olan Senato giderek yetkisini artırmış, İmparatorluğun sonuna kadar da bu durumunu korumuştur. Octavianus (Augustus) İÖ 27. yılından itibaren tüm Roma'nın hakimi olmuş, buna karşın, mutlak bir hükümdar gibi davranmayıp, Cumhuriyetin kurumlarını olduğu gibi bırakmış, yalnız memuriyetleri elinde tutarak Krallık ile Cumhuriyet arasında yeni bir devlet biçimi ortaya koymuştur. Bundan böyle saltanat babadan oğula geçen sülaleler düzeni içinde devam etmiştir.

İmparatorluğun toprakları genişlerken, Cumhuriyet Dönemi kurumları giderek etkinliğini kaybetmiş, özellikle M.S. 3. yy.dan itibaren ordu komutanlarının imparator ilan edilmeleri ve

kısa süre içinde öldürülmeleri devlet otoritesini son derece zayıflatmıştır. Sonunda imparatorluğun dağılacağı bir sırada imparator olan Diokletianus (284-305) bütün yetkileri elinde toplamış, böylece Augustus ile başlayan dönem sona ermiş, yeni bir dönem başlamıştır. Artık imparatorlar mutlak kudret sahibi olmuş, Eski Doğu'da olduğu gibi, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili sıfatıyla topraklarını yönetmişlerdir.

Roma'yı bir kent devletinden bir dünya imparatorluğu haline getiren, düzenli devlet örgütü yanında disiplinli ordusu olmuştur. Her Roma vatandaşı 46 yaşına kadar asker sayılırdı. Fakat ordu sürekli silah altında tutulmaz, ancak savaş zamanında ve Senato'nun belirlediği sayıda kişi silah altına alınır. Askerler kılıç, kama, mızrak, kargı, ok-yay gibi silahlar taşırlardı.

Cumhuriyet Dönemi'nde ordunun başkomutanları konsüllerdi. İmparatorluk döneminde ise bizzat imparator başkomutandı. Augustus döneminde devamlı orduda hizmet süresi 20 yıldır. Marcus Aurelius ve Caracalla dönemlerinde ordu mevcudu ve süreler daha da artırılmıştır. Özellikle yıkılmakta olan imparatorluğu toparlayan Diocletianus zamanında ordu mevcudu çok artmıştır. Ordunun, imparatorluğun sınırlarında beliren tehlikelere yetişebilmesi için donanımdaki ağırlıklar atılarak orduya hareketlilik kazandırılmıştır. Buna karşın ordu disiplini bozulmuş ve kültürsüz, yeteneksiz komutanlar yüzünden savaşta büyük kayıplar verilmiştir. Bu durum Diocletianus ve sonra da Constantinus zamanında düzeltilmiş, böylece imparatorluk bir süre daha varlığını korumuştur.

Roma'nın denize çok yakın olmasına karşın, denizle ilgisi çok geç başlamıştır. İÖ 310 yılında denizlerle ilgilenmeye başlamakla birlikte büyük bir varlık gösterememişlerdir. Roma'da denizcilik onurlu bir hizmet olarak görülmediği için bu göreve vatandaşların en aşağı tabakalarından gönüllü bulunabilmiştir. Bu nedenle de Romalılar hiçbir zaman iyi bir denizci ulusu olamamışlardır. İkinci Kartaca Savaşlarının sonundan itibaren (İÖ 201) Akdeniz'de etkin rol oynama çabaları içine giren Roma, Makedonya'nın eyalet haline getirilmesinden sonra (İÖ 146) donanmasını tekrar ihmal etmiştir.

Fakat Roma bu ihmalini çok ağır bir fatura ile ödemek zorunda kalmıştır. Bergama topraklarının da kendisine geçmesinden sonra (İÖ 129) tüm denizlerin güvenliğinin sağlanması gerekirken, o bu yönde gerekeni yapmamıştır. Bunu kendi lehine geliştiren korsanlar, bir anda denizlerin egemeni oluvermişlerdir. Roma bunlarla İÖ 102 yılından itibaren büyük çapta mücadele etmiş, fakat Pompeius'un olağanüstü yetkilerle onlara karşı

yaptığı sefere kadar korsanlar tüm Akdeniz, Karadeniz ve Ege Denizi'nin gerçek hakimleri olarak, bizzat Roma egemenliği içinde yer alan kentleri haraca bağlamışlardır. Roma'yı bu yüz kızartıcı durumdan donanmayı iyi şekilde örgütleyen Pompeius kurtarmıştır (İÖ 67).

Atlas Okyanusu, Kızıldeniz ve de Karadeniz'in tüm kıyılarına yayılarak onu bir göl durumun getiren Roma İmparatorluğu'nun toprakları arasında en seri biçimde bağlantıyı sağlayacak olan araç donanmaydı. Bun fark eden İmparator Augustus döneminde ilk kez devamlı bir donanma kurulmuştur. Donanma için Balkanlar, Küçük Asya ve Afrika'dan asker sağlanıyordu. Bu askerlerin hizmet süresi 26 yıl olarak belirlenmişti. Donanma genellikle iki sıra kürekli dar ve hareket yeteneği fazla gemilerle dört ya da beş güverteli kürekli-yelkenli 50-60 m. uzunluğunda gemilerden oluşmuştu.

Özellikle iç savaşlar sırasında büyük gelirlere ihtiyacı olan komutanların ağır baskılarla olağanüstü vergiler koyması, eyaletlerin son derece yoksullaşmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda tüm üretim ve ticaret neredeyse durmuştu. Böylece halkın elindeki taşınmaz mallar el değiştirerek belirli kişilerin elinde toplanmaya başlamıştı. Bunun sonucunda da her yanda genel bir ihmâl görülmekteydi. Roma dünyasına birlik ve barış getiren Augustus, bu duruma eğilerek halkın mali ve üretim gücünü artırmak için çareler aradı. Önce işe borçların bağışlanmasıyla başladı. Gerçekte devamlı ve büyük bir ordu kuran Augustus'un de paraya ihtiyacı vardı. Fakat o, zaten ezilmiş olan eyalet halkına bu iş için yeni vergiler yüklemeydi. Yöneticilerine de halkı soymamaları için kesin emirler verdi. Bunun yanında üretimi artırmak için her türlü önlemleri aldı. Gümrükleri de düzene soktu. Yönetimin İmparator ile Senato arasında bölünmesi sonucunda iki ayrı devlet hazinesi meydana getirdi. Senato eyaletlerden ve İtalya'dan gelen gelirleri biriktiriyordu. İmparator ise imparatorluk eyaletlerinin gelirini alıyordu.

Ayrıca imparator satılan kölelerden, tahıldan, mirastan ve bekarlardan vergi almaktaydı. Bölgede imparatorluğa ait geniş alanlardan, devletin elinde olan üretimden (tuz-şarap gibi); madenlerin ve ormanların işletilmesinden sağlanan gelirler de vardı. İmparatorların geliri Senato'nunkinden fazlaydı. Fakat devamlı ordu ve donanmanın giderlerini, memur maaşlarını imparator ödemekteydi. İmparatorlar sık sık Senato kasasına yardım da etmişlerdir. Bütün bu askeri, mali ve ekonomik düzenlemeler Roma ile eyaletler arasında hızlı bir ulaşımın olmasını gerektirmekteydi. Bu nedenle Persler'de olduğu gibi posta örgütü kurulmuştur. Her etapta koşulu hazır durumda bekleyen atlarla hiç zaman kaybetmeden imparatorluğun bir ucundan Roma'ya haberler en kısa zamanda ulaşırdı.

Başlangıçta kurulan bu denge, zaman ilerledikçe bozulmaya başladı. Çünkü imparatorluğun ve yöneticilerin giderleri artmaya başladı. Bu nedenle imparatorlar, artan giderleri karşılayabilmek için devamlı olarak sikkelerin (altın-gümüş) gramlarını azaltmışlar, bir anlamda sürekli devalüasyonlar yapmışlardır. Ayrıca herşeyi vergiye bağlanan halk, yaşamaktan bıkmış durumdaydı.

Sonuçta Diokletianus'un imparator olduktan sonra yaptığı reformlar ve ondan sonra gelen Constantinus ve halefleri imparatorluğu bir süre daha ayakta tutmayı başarmışlardır. Roma sikkeleri Cumhuriyet ve İmparatorluk olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. İlk bakır sikke İÖ 289'da basılmıştır. Roma'da sikke basma hakkı Senato'ya aitti. Bunun yanında Roma dışında görev yapan başkomutanların da sikke bastırma yetkileri vardı.

Roma'da Denarius adını taşıyan 4.55 gram ağırlıkta, ön yüzlerinde Tanrıça Roma'nın adını taşıyan gümüş sikkeler İÖ 169'da basılmıştır. Neron döneminde (M.S. 54-68) 3.4 gram sikkeler basılmış ve Caracalla dönemine kadar kullanılmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde seri halde altın sikkeler İÖ 49 yılında Gallia'dan dönen İulius Caesar tarafından bastırılmıştır. 8.25 gram ağırlığında olan bu sikkelerin ön yüzünde Venüs başı, arka yüzünde Gallia silahları ve Caesar'ın adı yer almaktadır. Octavianus Mısır'ın da ele geçirilmesinden sonra, altın gümüş ve bakır sikkeler bastırmıştır. Bu zaferin anısına bastırılan sikke tiplerinin ön yüzünde Zafer Tanrıçası Victoria'nın yüzü, arka yüzlerinde ise Deniz Tanrısı Neptün'ün betimleri bulunmaktadır. Aynı yıl Senato, Roma'yı felaketten kurtaran Octavianus'a "Augustus" unvanı vermiştir. Fakat Augustus sikke basma işini Senato'nun elinden almış, bundan böyle altın, gümüş ve bakır sikke basma işi imparatorlara ait olmuştur. İşte bu sayede imparatorların gerçek yüzü de zamanımıza kadar sikkelerin üzerinde gelebilmiştir.

Başlangıçta 8.25 gram ağırlığında olan sikkelerin ağırlığı zamanla azalmış, Gallienus döneminde ise gümüş, bakır üzerine ince bir tabaka halinde kimyasal bir yöntemle kaplanmıştır. Diğer bir gümüş sikke de Caracalla (M.S. 211-217) tarafından tedavüle çıkarılan ve başlangıçta 5.4 gram ağırlığında olan ve Antininianus adını taşıyan bir sikkedir. İlk basımında içinde %40 gümüş bulunduğu halde, M.S. 260 yıllarında içindeki gümüş oranı %1'e düşürülmüş, bu nedenle ona beyaz gümüş adı verilmiştir.

Diokletianus (M.S. 284-305) zamanına kadar devlet darphanelerinin yanında bazı eyalet valileri ve kentler de sikke basmışlardır. M.S. 1. yy.da Batı'daki kentlerin elinden sikke

basma hakkının alınmasına karşılık, Doğu'daki eyalet ve kentlerde bu hak devam etmiştir. Özellikle M.S. 2. ve 3. yy.larda Küçük Asya kentlerinde sikke basanların sayısı 334'ü bulmaktaydı. Diocletianus, bir birlik sağlamak amacıyla eyalet ve kentlerin sikke basmasına son vermiştir. Bundan sonra imparatorluk içinde tek merkezden yönetilen devlet darphanelerinde sikke basılmıştır.

Küçük Asya'da Hititler'den beri bir yol ağının varlığı bilinmektedir. Engebeli bir yüzey yapısına sahip olan Anadolu'da yollar modern olanaklara karşın bugün bile yüzey şekillerine göre bir yol izlemektedirler. Bu nedenle tarihin ilk dönemlerinden beri Anadolu yollarının geçiş yönlerinde çok fazla bir değişme olmamıştır. Küçük Asya'da egemen olan uluslardan Lydialılar, Persler ve Helenistik krallıklar zamanında gereksinmeye göre ordu ve ticaret yolları yapılmıştır.

Anadolu'da özellikle Selevkos Krallığı zamanında kentleri birleştiren yol ağının yapımına önem verilmiştir. Buna karşın burada esaslı yol yapımı Roma Dönemi'nde başlamıştır. Roma, egemenliği altındaki toprakları elinde tam olarak tutabilmek ve ticareti düzenli hale sokabilmek için mevcut yollarını onarımını yaparken, yeni askeri yolların yapımına da önem vermiştir.

Küçük Asya'daki Roma yollarını şöyle sıralayabiliriz:

Ephesos'tan başlayarak Apameia (Dinar), Antiocheia (Yalvaç), Archelais (Aksaray), Caesareia (Kayseri) üzerinden geçerek Melitene'den (Malatya), Euphrates (Fırat) Vadisi'ne dek uzanan yol. Ege'yi Fırat Vadisi'ne bağlayan bu yol özellikle M.S. 1. yy.dan itibaren bütün imparatorluk süresince son derece önemli bir askeri yol olmuştur. Ayrıca bu yolun Malatya'dan sonra Fırat Vadisi'nin batısını izleyen kuzey ve güney uzantıları da vardır. Yine bu yolun Archelais'ten başlayıp güneyde Tarsos'a (Tarsus) olan bağlantısı doğuda Suriye ve Mezopotamya eyaletlerine uzanmaktaydı.

Amisoss'tan (Samsun), güneyde Caesareia üzerinden Suriye'ye giden bir diğer yol Karadeniz kıyılarıyla Akdeniz kıyıları arasındaki kara bağlantısını sağlaması bakımından önemliydi. Küçük Asya'nın kuzey yarısından geçen bir diğer yol da Marmara Denizi kıyılarından Dorylaion (Eskişehir) ve Ankyra üzerinden Sebasteia (Sivas)'a uzanırdı. Bu yol bugün olduğu gibi kavşak durumunda olan Sebasteia'dan iki kolla Fırat Vadisi'ne uzanırdı.

Bu anayolların dışında pek çok ikinci derecedeki yol ülkenin çeşitli merkezlerini birbirine bağlardı.

Roma, dünya tarihine eşsiz bir hukuk armağan etmiştir. Roma hukuku zamanımızda da pek çok devletin hukuk sistemlerinin temeli olmuştur. Roma'nın küçük bir kent devleti konumundan büyük bir imparatorluk haline gelmesinde, onun düzenli devlet yapısının yanı sıra, sistemli hukukunun da çok büyük etkisi olmuştur.

Krallık Dönemi'nde yasalar krallar tarafından yapılmış, Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren yasa yapma yetkisi halk meclislerine geçmiştir. Bundan sonra Roma'nın tarihsel gelişimi içerisinde değişen koşullara göre pek çok yasa çıkarılmıştır. İÖ 27-M.S. 284 döneminde yasa çıkarma yönünden Senato'nun etkinliği artmıştır. Bunun yanında imparatorların "contitutio" denilen kararnameleleri ya da emirnameleri yasalarla eş değerde olmuştur. Romalılar hukuku önce amme hukuku ve özel hukuk olarak ikiye ayırmışlardır. Ayrıca hukuk, yine medeni hukuk ve kavimler hukuku olarak da ikiye ayrılmıştı. Bunlar da kendi aralarında bir takım kısımlara ayrılmıştı.

Roma yasalarını biraraya getirme çalışmaları İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) döneminden itibaren büyük çapta yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalar İmparator I. Constantinus (307-337) zamanında yayınlanmış emirnameleri de biraraya toplayarak 438 yılında Constantinopolis'te *Codex Theodosianus* adıyla yayınlanmıştır. Bu çalışmalar sonunda kaybolmaktan kurtulan Roma Yasaları, modern hukukun temellerini oluşturmuştur.

Bütün Ön Asya, Anadolu ve Helenistan'da olduğu gibi Roma pantheonunda da her doğa olayının ve toplumla ilgili her olayın bir tanrı ya da tanrıçası vardır. Bu tanrılarla ilgili olarak inşa edilen tapınaklarda yılın belli zamanlarında tapınılmış ve kurban törenleri yapılmıştır. Roma'nın, Küçük Asya'dan getirilen (İÖ 204) Pessinus Ana Tanrıçası Kybele'den sonra İÖ 1. yy.da Doğu kökenli tanrılar (Ma, Mithras, İssis) Roma'da yaygınlaşmışlardır. Bu da Helenistik Dönem'de olduğu gibi yavaş yavaş tek tanrıya doğru gidişi hazırlamıştır.

Roma'da İmparatorluk Dönemi'nden itibaren, Eski Doğu'da ve bundan esinlenen Helenistik Dönem krallıklarında gördüğümüz gibi, imparator kültü kurulmuştur. Bu kült ilk kez Augustus tarafından manevî babası Gaius İulius Caesar için Senato kararı ile kurulmuştur.

Caesar, Divius İulus adıyla devlet tanrıları arasına girmiştir. Aynı şekilde Augustus ve ondan sonra gelen imparatorlara da tapınılmıştır. Roma dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Küçük Asya'nın da pek çok kentinde bu kültle ilgili tapınaklar yapılmıştır. Ankyra Augustus, Pisidia Antiokheiası'nda Augustus, Bergama Akrapol'ünde Traianus ve Kyskikos'ta Hadrianus tapınaklarını bunlara örnek verebiliriz. Ayrıca bu kültü, sikkeler de kanıtlamaktadır. Bazı imparatorların tanrılaştığı eşlerine de tapınılmıştır.

Hıristiyanlığın yayılmasıyla Eski Roma inançları ve tanrıları yavaş yavaş terk edilmiş, sonra da devletin resmi dini Hıristiyanlık olmuştur. Roma'nın Grek dünyasıyla ilişkiye girmesiyle burada edebiyat akımının başladığını biliyoruz. Romalılar, Grekler'den aldıkları bu kültürü kendilerine mal ederek ona eklemeler yapmışlardır. Bu bakımdan Latin edebiyatı, taklit edebiyatın en güzel örneğini oluşturmaktadır.

Olayların kaynaklarına inerek tarafsız bir gözlemlerle bilgi toplamak, araştırma sonucu toplanan bilgileri neden-sonuç ilişkisi içinde bir bütün olarak ortaya koymak bilimsel tarihçiliğin temelini oluşturmaktadır. İlk kez Thukydides'in ortaya koyduğu eleştirel tarih yazıcılığı, Grekler'de tarihi bir bilim haline getirmiştir. Roma'da tarih yazıcılığı hiçbir zaman Grek tarih yazarlarının düzeyine ulaşmamıştır. Romalılar'da tarih yazılı bir bilim olarak değil de siyasetin bir parçası olarak görülmüştür. Bu nedenle Roma tarihi yazarların büyük bir kısmını siyaset adamları oluşturmaktadır. İlk Roma tarihçileri eserlerini yıllıklar (annales) şeklinde yazmışlardır. Bu tür eser veren tarihçilere "Annalistler" denilmektedir. Roma'da birkaç yazarın dışında esas olarak bu tarih yazım biçimi sürdürülmüştür.

Roma Sanatı

Roma sanatı ağırlık merkezini mimaride bulur. Gerek Roma'da, gerek İtalya'da, gerekse eyaletlerde kurulan yapılar başlıca iki amaca bağlanabilir. Halk yararına olan yapılar, imparatorun ün ve onurunu yaymak amacı ile inşa edilmiş gösterişli yapılar. Bu yapılarla genellikle Doğu eyaletlerinde ve Kuzey Afrika kıyıları Roma kentlerinde rastlanır.

Tekniğin gelişmesiyle mimaride yeni biçimler ortaya çıkmış ve Roma sanatı asıl yaratıcılığını bu alanda göstermiştir. "Kemer", "çapraz tonoz" ve "kubbe"nin bulucuları Romalılar olmasa bile, hiçbir mimaride bu öğelerden bu kadar geniş ölçüde yararlanılmamıştır. Kemer ve tonoz çok önceleri Mısır ve Mezopotamya'da kullanılıyordu. Kubbenin ortaya çıkışı biraz karanlık olmakla beraber, kil kubbenin Yakın Doğu'da çok erken zamanlardan beri tanındığı bilinmektedir. Didim Tapınağı'ndaki geçitler ve birkaç Helenistik mezar yapısı dışında, Küçük Asya tonozu Roma mimarları ile birlikte kullanılmaya başlanır.

Harçsız ya da harçla karıştırılmış kesme taşlardan yapılan tonozun gelişimi Roma Dönemi'nde olmuştur. Mısır ve Mezopotamya'daki tonozlar çoğunlukla fırınlanmış tuğladandır. Ancak Roma mühendisleri en büyük adımı "Horasan harcı"nın kullanılmasıyla atmışlardır. Gerekli malzeme kolaylıkla hazırlanabilir ve ucuzdur. Taş ve tuğla kırıkları üstüne sıvı harç dökülerek beton yapılır. Meydana gelen karışım sağlam ve güçlüdür. Kemer, tonoz, kubbe biçimine göre dökülür ve kısa zamanda katılarak istenilen biçimi alır. Köşe ve kapı öğelerinde ise blok taş kullanılmıştır. Duvar ve tavan yüzeyleri sıva ile kaplanmış ve çoğu zaman bu sıvanın üzerine çeşitli boyalarla bezeme yapılmıştır. Genellikle "*Fresko*" tekniğinin kullanıldığı bu bezemelerde dönemin resim sanatı bulunabilmektedir.

Roma Dönemi'nde tekniğin gelişmesiyle, yani yapı tipleri de ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında taklar, su kemerleri, bazilika ve hamamlar sayılabilir. Roma'nın monümental yapılarında Roma İmparatorluğu'nun gücü ve etkinliği vurgulanmıştır. Romalılar yetiştirdikleri mimarlar ve kent planlamasındaki başarılarından ötürü övünürlerdi. Romalılar egemenlikleri altına aldıkları ülkelerin yaşantı ve geleneklerini uyarlayarak yeniden biçimlendirmişlerdir.

Mekanın biçimlenmesine çeşitli öğelerin biraraya getirilmesiyle oluşan ve perspektiften hareket eden Romalılar'a özgü bir mekan anlayışı vardır. Buna bağlı olarak Roma mimarisinde birçok perspektiften görünümü ortaya koyan yapı ve yapı bileşimi ortaya konmuştur. Tek yapı ya da yapı bileşimleri bir ana eksene göre yatay ve dikey eksenlere bağlanarak yönlendirilirler. Roma'da yan yana eklenen imparator forumlarında bu gelişim açıkça görülür.

Roma mimarlığında bir merkez çevresinde çeşitli biçimlerde gelişen ışımsal simetri de uygulanmıştır. İmparator Neron zamanından ileriye doğru Roma mimarları sekizgen planı kullanmaya başlarlar. Bu plandan daireye ve kubbe örtüye geçilmesi kolaydır. Roma yapılarında büyük önem taşıyan cephe mimarisinde de eksen ve simetri egemendir.

Lykia Tarihi

Lykia Bölgesi, ana hatlarıyla Köyceğiz'den (Muğla) Antalya'ya çekilen birçizginin güneyinde kısım olarak tanımlanabilir. Batıda **Massikytos** (Akdağ) ve doğuda **Solymos** (Bey dağları) yer almaktadır. Akdağ'ın batısında **Ksanthos** (Kınık) vadisine onun ötesinde **Kragos** ve **Antikragos** dağları yer alır. Bey dağlarının doğusunda tahtalı dağının sıraları yer almaktadır.

Tüm yerleşimler arazinin dağlık olması sebebi ile kıyı kesimlerinde toplanmıştır. Özellikle **Ksanthos** Vadisi içine toplanmışlardır. Anadolu 'daki çeşitli ırklar arasında Lykia'lılar daima farklı bir yer tutmuşlardır. Hatta Roma İmparatorluğu'na eyalet olarak katılan en son halk olmuştur. Helen dünyası içindeki şehirler birbirlerine sürekli olarak düşmanlık beslerken, birbirlerinden bağımsız şehir devletlerinden oluşurken, Lykialılar'daki birlik ve federasyon içgüdüleri onları bir millet haline getirmiştir.

Lykialılar nereden ve ne zama gelmişlerdir ? Heredeotos 'a göre Lykialılar **Girit** adasından **Sarpedon** liderliğinde Anadolu kıyılarına ulaşmışlardır. Belirli bir süre kendi isimleri olan **Termilai**'ı korurlar. Diğer önemli bir kaynak Hitit kaynaklarıdır. Bu belgelerde bölge halkından Lukka Halkı diye bahsedilmektedir. Hitit metinlerinde geçen **Tlawa** , **Dalawa** ,**Pttara**, gibi bazı isimlerin bölgede bulunan **Tlos**, **Kandyba** ve **Patara** şehirleri olması büyük olasılıktır. Tüm bu veriler ışığında Lykia yerleşiminin İÖ1400 yıllarında Girit'ten gelen **Sarpedon** liderliğinde kurulduğunu kabul etmemek için herhangi bir neden yoktur.

Fakat yukarıda da belirtildiği gibi bölge halkı kendini tarif etmek için Lykia kelimesini değil **Trmmli** veya **Termili** kelimesini kullanması onların gelenekçi bir yapıda bulduklarını kanıtlamaktadır. Bunun yanısıra yazıtlarda daima bölge halkından Lykialılar olarak bahsedilmektedir.

Herodotos, Lykia geleneklerinin kısmen Giritli, kısmen Karia özellikli olduğunu belirtmektedir. Lykialılar'ın soyları baba tarafına göre değil, anne tarafına göre ifade edilmektedir. Fakat yazıtlarda erkek kendisini babsının oğlu tarafından tanımlaması da enteresandır. Bu ikilem hala çözülebilmemiş değildir. Lykialılar'ın Helen edebiyatında gözükmeleri ilk kez Homeros'un İlyada destanında ortaya çıkar. **Sarpedon** ve **Glaukos** Troialılar'ın müttefiki olarak bu savaşta önemli rol oynarlar.

İÖ6.yy içersinde **Halys** (Kızılırmak) nehrinin batısında kalan tüm Küçük Asya'yı **Lykia ve Kikia** dışında ele geçirmişlerdir. Lydia'nın son kralı **Kroisos**'un Persler'e yenilmiş ve idare Persler'e geçmiştir. Pers yönetimi Lykialılar'ı rahat bırakmamış ve Harpagos komutasında bir orduyu yollayarak bu bölgeyi egemenliği altına almıştır. Bu dönemde Persler ılımlı bir politika izlemişler, yönetimi bile bölge halkının kendi sülalesine bırakmıştır. Hatta bu sülaleler kendi isimlerini taşıyan gümüş sikkeler bastırmışlardır.

İÖ480 yılında **Kserkes** Helenistan'ın istilası için büyük bir kuvvet toplarken Lykialılar Pers donanmasına 50 gemi göndermiştir. **Salamis ve Platia** zaferleri ile Persler'e karşı oluşturulan **Attik-Delos** Deniz birliğine 'de aynı şekilde vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Fakat bu ödemelerde Lykia çok az bir katkı ödemiştir. Atinalılar'ın Sparta ile girştiği **Peloponnesos** savaşlarını kaybetmesi sonucu Attik-Delos Deniz Birliği Sparta'nın eline geçer, ama onlarda böyle deniz aşırı bir gücü yönetecek bilgi ve beceriden yoksundular. Böylece Lykia tekrar Pers idaresi altına girer. Bu süre içersinde Lykia'lı sülaleler sikke basımını sürdürürler. İÖ4.yy'da Persler'in ılımlı yönetiminden yararlanarak özgün bir despot olarak hareket eden Karia satrapı Mausolos Lykia'ya karşı savaş açınca, Lykia halkı önderleri **Perikles** idaresinde birleşirler. Mausolos'u bir tek Phaselis kenti kabul eder. Perikles bu haince tutumundan dolayı bu kenti düşman ilan eder, bir abluka ile kente boyun eğdirir.

Mausolos'un haleflerini Lykia'yı ele geçirme çabaları Aleksandros'un İ.Ö 333 yılında gelişiyle sona erer. Halikarnassos'u eke geçirdikten sonra Lykia üzerine yürüyen Aleksandros Telmessos ile bir andlaşma imzalamış, daha sonra **Ksanthos ve Pınara** dahil otuz şehri ele geçirmiştir. Phaselis yine kenti Aleksandros'a sunmuş ve Aleksandros bir süre bu kentte konaklayarak, çevre kentlerin ele geçirilmesinde **Phaselis** ordusunu bile kullanmıştır.

Aleksandros 'un ölümünden sonra Lykia **Ptolemaios** idaresine girer. Bu idare yüz yıl kadar devam eder. Bu sürede Lykia lisanı kaybolarak, yerini Helencaya bırakır. Perikles ve sülaleler devri kapanarak Helen anayasası uygulanmaya başlanır.

İÖ197 yılında bölgenin yönetimi, Suriye Kralı III.Antiochos tarafından devranılır. Fakat Romalılar ile yapılan Magnesia Savaşının kaybedilmesi sonucu idare tekrar değişir. Bu sefer Roma ile iyi ilişkiler içinde olan ve Romanın müttefiki durumundaki Rodos yönetiminde söz

sahibi olmaya başlamıştır. Rhodoslular'ın tam bir politik egemenlik kurmak istemesi üzerine onlara karşı direnişe geçerek Roma'ya elçi gönderirler. Bu dönemde Roma ile Rodos arasında ilişkiler soğuk bir hal alınca Roma senatosu Lykia lehine karar verir ve Rodos ile sadece dostluk ilişkileri içinde ve müttefik olmaları gerektiğini bildirir.

Bundan cesaret alan Lykialılar Rodos egemenliğinden tamamen kurtulmak için yeniden silahlanırlar fakat İÖ 171 de Lykialı'lar yenilgiye uğrayınca Roma senatosu Lykia ve Karia üzerindeki Rodos egemenliğinin kaldırılmasına karar verir. Bu süreç içerisinde tek Rodos kolonisi olan Phaselis 'de Lykia'ya bağlanır.

İÖ167 yılından sonra Lykia Birliği önem kazanmaya başlar. Strabon, oy verme hakkına sahip 23 şehir olduğunu belirtmektedir. En önemli şehirler üçer, daha az önemliler iki ve az önemliler tek oy hakkına sahiptiler. Artemidoros'a göre üç oy hakkına sahip altı şehir bulunmaktaydı. Bunlar Ksanthos, Patara, Pinara, Tlos, Myra, Olympos'dur. Lykia Birliği her ne kadar bağımsız kararlar almış olsa bile Roma yönetimine bağlılık gösteriyordu. Bunun kanıtı İÖ88 yılında Mithridates'in Roma'ya başkaldırması sırasında tüm şehirlerin ona katılması ama Lykia Birliğinin buna itibar etmemesidir. Roma ordusu tarafından yenilgiye uğratılan Mithridates, tam anlamıyla bozguna uğrar. Roma yönetimi bu bağlılığı için Lykia'yı ödüllendirir ve Bubon , Balbura ve Oinoanda şehirlerini bölgeye katar.

İÖ 1.yy'daki Roma iç savaşları sırasında Lykialı'lar Brutus ve Cassius'un yağmalama hareketlerine maruz kalırlar. Lykialıların haraç vermeme konusundaki kararlılıkları Ksanthos'un yağmalanması ve yıkılması ile sonuçlanmıştır.

Brutus ve Cassius'un İ.S.42'de Antonius ve Oktavius tarafından yenilgiye uğratılması ve daha sonra Antonius'un kendine doğu eyaletlerinin yönetimini almasıyla birlikte Lykia'da tekrar bir barış ortamı oluşmuştur.İ.S.43 'de Claudius Lykia ve Pamphilia'yı birleştirerek tek bir eyalet haline getirmiştir. Lykia Birliği İmparatorluk yönetimi bile altındayken işlevini sürdürmüştür. Savaş ve barış kararları Romalılar'a bırakılmıştı. İçişleri, hukuk ve güvenlik birlik memurları tarafından yürütülmekteydi. Ülke refah içindeydi, bireyler tarafından büyük servetler biriktirilmekteydi. Kyneai'li Iason ve Rhodiapolis'li Opramaos bu varlıklı kişilere en iyi örnektir.

Tek bir eyalet olarak birleştirilmelerine karşın, Lykia ve Pamphilia uyumsuz bir çift oluşturuyorlardı. İki bölgenin doğası ve insanları birbirine benzememekteydi. Doğal olarak

tek bir valiye bağlıydılar, ancak uygulamada her biri ayrı ayrı hareket ediyorlardı. Her birinin, “Lykiarch” ve “ Pamphyliarch” önderliğinde kendi hakimleri bulunmaktaydı, ve işlerini hemen hiç görüşmeden hallediyorlardı.

Karia Tarihi

Antikçağ inancına göre Kariyalılar Ege adalarından Asia'ya göç etmişlerdi. Heredotos'un yazdığı Girit anlatısında Kariyalılar, Girit kralı Minos'un donanmasında görev yapan ve o sıralar Leleg adını taşıyan haraçsız uyruklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Troia savaşının ardından Aiol, İon ve Dor göçleri Anadolu'ya yayılmaya başlamıştı. Bunların en sonuncusu olan Dor göçü kendisine güneyde yer bulabilmişti. Kos ve Rhodos adaları ile anakaranın belirli birkaç bölgesinde tutunabilen Dorlar, durumlarını güçlendirebilmek için, “ Dor Altıkenti “ olarak da bilinen bir birlik çevresinde toplandılar. Birliğe Kos ve Rhodos'tan üç kent, Asia kıyılarından Halicarnassos ve Knidos bağlı idi. Buna karşın aralarında İassos'un da bulunduğu diğer Dor kentleri birliğe alınmamıştır.

Üyeler belli aralıklarla Knidos topraklarında gerçekleştirilen Apollo şenliklerinde bir araya geliyorlardı. Dorlar ile yerli halkın kaynaşması her yerde bir olmamıştır.

Helen kolonizasyonu kıyıda daha ileriye gidememiştir. Karia'nın tarih sahnesinde görülmeye başladığı sıralarda Mylasa, Alabanda, Alinda ve Keramos bölgede kent adını sayabileceğimiz yerleşmeleri oluşturuyordu. Heredotos, Kariyalıların Pers tehdidi sıralarında, ortak politikayı saptamak üzere “ Beyaz Sütunlar” da toplandıklarını belirtir. Federasyonun ortak kutsal yeri Mylasa'daki Zeus Karios tapınağı idi.

Lydia krallarını yedi ve altıncı yüzyıl sıralarında batı kıyılarını ele geçirmeleri sonucunda Karia kentleri de bu istiladan etkilenmiştir. Kroisos'un Perslere yenilmesiyle birlikte yönetimin tamamen Perslere geçmesiyle generallerinden Harpagos ilk önce İonia kıyılarını ve daha sonra Karia kıyılarındaki kentleri teker teker ele geçirmiştir.

Perslerin Helenistan yenilgiler ve bu başarılar üzerine Helenlerin kurmuş olduğu Delos birliğine giren Karia , birliğe haraç ödüyor ve gemi yardımında bulunuyordu. Atina ve Sparta arasında yirmiyedi yıl devam eden Peloponnesos savaşları sonucunda Atina hakimiyeti Sparta'ya kaptırdı. Böylece birlik Spartanın eline geçti. Böyle deniz aşırı bir birliği idare edebilecek yapıdan yoksun olan Sparta'nın elinde birlik dağıldı. Böylece “Kral Barışı” adı verilen andlaşmayla Asia toprakları tekrar Persler'in eline geçmiş oluyordu.,

Pers İmparatorluğu geniş toprakları satraplıklara bölünerek yönetiliyordu. Karia'nın ilk satrapı Mylasa'lı Hyssaldomos oldu; onu oğlu Hekatomnos ve İÖ377'de torunu Mausolos izledi. Mausolos, becerisini imparatorluk başkentinin uzaklığının sağladığı olanaklarla da birleştirerek, karal sanını almadan bağımsız bir yönetici gibi davranmasını bilmiştir. Mausolos satraplık merkezini doğum yeri olan Mylasa'dan Halikarnassos'a almıştır. İÖ353 yılında Mausolos'un ölmesi sonucu İç Karia'daki çalışmaları sekteye uğratmıştır.

Mausolos'un ölümüyle boşalan idareciliğini karısı Artemisia üstlendi. Onun ölümüyle büyük kardeş Hidreus başa geçti ve küçük kız kardeşi Ada ile evlendi. Hidreus'un zamansız ölümüyle başa gelen Piksodaros, Ada'yı hemen Alinda'ya sürmüştür. Piksodaros'un ölümüyle iktidarı devralan Orontobates, Aleksandros'un gelişine kadar gücünü ve konumunu korumuştur.

Aleksandros'un Asia seferi tam bir başarı ile sonuçlanmış, Halikarnassos ona karşı direnç göstermiş olsada kısa sürede Aleksandros'un egemenliğinin kabul etmek zorunda kalmıştır. Aleksandros kent ile iyi ilişkiler kurmuş hatta Ada'yı sürgünden getirerek tüm Karia'nın yönetimini ona bırakmıştır.

Aleksandros'un ölümüyle birlikte , imparatorluğu Ptolemaios, Seleukos ve Makedonia'lular arasında paylaşılmıştır. Bu krallıklara İÖ280 yılında hemen sonra kurulan Pergamon Krallığını da eklemek gerekir. Zamanla Suriye ve Mısır'da bulunan krallıklara zayıflayınca Rhodos'lular adanın karşısında bulunan topraklara yayılmaya başlamışlardır.

Öte yandan Seleukos baskısını kıran Pergamon kralı I.Attalos, İ.Ö: 277'de yönetimini Karia'ya kadar yaymış, ama tam bir egemenlik kuramamıştı. Bu arada ortaya çıkan Makedonia kralı III.Antigonos, Karia bölgesine kadar gelmişti. Ancak bu bir sefer olarak değil Attalos'un ilerleyişini durdurmak içindi. Halk, Antigonos'a direnç göstermek bir yana dostça karşılanmıştır. O sıralarda Karia'da Olimpykhos adında dışında bir idareci yoktu. II.Seleukos'un generallerinden olan bu kişi karal adına Mylasa çevresindeki toprakları ele geçirmişti. Antigonos ve İ.Ö.220 makedonya kralı olan V. Phillippos , Olympikhos ile iyi ilişkiler kurmuşlardır. Olympikhos'un İÖ201 yılında tarih sahnesinden çekildiği tahmin edilmektedir.

Phillippos'un Karia'ya gelmesi Pergamon ve Rhodos krallıklarında hoşnutsuzluk yaratmıştı. Bu iki krallık Khios açıklarındaki deniz savaşını kazanarak büyük bir başarı kazanmıştır. Phillippos kışı Pergamon donanması tarafından kuşatılan Bargylia'da geçirip, ilkbaharda kaçmıştır. Bu dönemde Karia'da yeni bir federasyon kurulmuştu. Khrysaor birliği adı verilen bu Stratonikeia'da bulunan Zeus kutsal alanında toplanmaktaydı. Suriye kralı III. Antiokhos, büyük bir hızla Karia kıyılarına saldırınca Roma yönetimi bundan hoşnut olmadı. Roma ordusu ile Magnesia Sipylos dağı eteklerinde karşılaşan Antigonos yenilgiye uğradı. Apemeia Andlaşması ile Karia ve Lykia, Rhodos'a, Anadolunun geri kalanı Pergamon kralı Eumenes'e bırakılmıştır. Yirmiyıl kadar süren Rhodos yönetimi Karia ve Lykia'da hoşnutsuzluk yaratmıştır. Roma senatusu İÖ167 yılında ayaklanan Karia ve Lykia özgürlük getirdi. İÖ 133 yılında III.Attalos bir vasiyetle topraklarını Roma'ya bırakınca Roma savaşmadan Asia'ya çıkmamak üzere girmiş bulunuyordu.

Mali konular sayılmazsa, genelde Romalıların ilkesi, bir kentin yönetimine elverdiğince az karışmaktı. Her yerde gündelik işler önceki gibi senato ve halk meclisi tarafından

yönetiliyordu. Yalnız durum ciddi anlamda denetimden çıktığında, Romalı vali işleri düzenlemek için bir memur görevlendiriyordu. Belirli kentler, en azından kurumsal olarak Roma egemenliğinden bağımsızdılar. Valinin buyruklarını uygulamak ve vergi ödemek gibi yükümlülükleri olmamasına rağmen, kendilerini eyaletin bir parçası olarak görüyorlardı. Çoğu, tanrılaştırılmış Roma adına bir kült ve tapınak merkezi kurmuştu. Romalı valiişte bu türden kentlere adli işlev merkezi görevi vermişti. **Pergamon, Sardeis, Smyrna, Ephesos ve Magnesia** örnek olarak verilebilecek kentlerdir.

Eyaleti gelir kaynağı olarak gören diğer bir grup, kalabalık kitleler halinde Asia'ya gelip yerleşen banker ve tacirlerdi. Kısa bir süre içerisinde gerek kent gerekse birey bağlamında eyalet halkının büyük kesimi borç yükü altında ezilince, kredi almak amacıyla göçmen tacir ve bankerlere başvurmak zorunda kaldı. Ancak en ağır yükü Roma Cumhuriyeti komutanları yaratıyordu. Orduları besleyebilmek amacıyla çok fazla miktarlarda erzak ve para topluyordu. Hatta kentlerin yağmalanmasına destek vererek halkı soymakta olan vergi memurlarını bile geride bırakıyorlardı.

Anadoluyu Roma egemenliğinden kurtarmak için son bir girişim **Pontus** kralı VI. **Mithridates** olmuştur. Halk Roma idaresinden öylesine hoşnutsuzdu ki hemen her yerde onu desteklemişler ve kısa bir sürede ordusu çeyrek milyona ulaşan bir rakama ulaşmıştır. (İÖ88) İlk başlarda Roma ordusu ona karşı bir direnme gösteremedi. Gittikçe zalimleşen **Mithridates**, bir gecede 80.0000 Romalı banker ve tüccarı aileleriyle birlikte öldürttü. Fakat Sulla komutasında bir ordu süratle Anadoluya gönderildi. Fakat Romadaki siyasi rüzgarlar **Sulla**'yı görevden alınca yerine **Flacchus** getirildi. Ama onun da öldürülmesi sonucunda **Fimbria** adlı bir komutan idareyi ele alarak Mithridates'I yenerek İÖ85 yılında bir barış andlaşması imzalattı. Mithridates, tüm topraklarını geri verecek ama Pontus Kralı olarak tanınmaya devam edecekti. Başkent Roma'ya dönmeye korkan **Fimbria** ise Pergamonda yaşamına son vermiştir.

Daha sonraları kendini biraz güçlü hisseden **Mithridates** tekrar Roma'ya savaş açmış,Fakat İÖ66 yılında **Pompeius** komutasındaki Roma ordusu karşısında kesin bir yenilgiye uğrayarak Kırım'a kaçmış ve kendini öldürmüştür. Augustus ile başlayan “**Pax Romana**” Roma barışı, **Traianus** 'dan, **Marcus Aurelius**'a kadar devam etmiştir. İ.S.3.yy'da ise bu birlik çözülerek dağılmış ve Bizans dönemine kadar ulaşan süreç başlamıştır.

Pamphilia Tarihi

Güney Anadolu Bölgesi dağlar ile çevrilenmiş ve başlıca doğu ve batı yollarının dışında kaldığı için Anadolu tarihinde göreceli olarak, diğer bölgelere göre daha önemsiz bir misyon üslenmiştir. Diğer bölgeler nazaran Hitit döneminde nasıl bir siyasasi yapıda olduğu gizemini korumaktadır. Pamphilia' nın erken tarihi Troia savaşı ile başlamaktadır. Yazılı kaynaklar Troia kentinin düşmesinden sonra " karışık bir halk grubunun Anadolu topraklarından geçerek Pamphilia'ya geldiğini ve bu bölgeye yerleştiklerini bildirmektedir. Arkeolojik verilere göre bu göç dalgasının önderliğini Mopsosi Kalkhas ve Amphilokhos'un yaptığı öngörülmektedir.

Pamphiliai, Anadolu'nun Helenca ad taşıyan ender yörelerinden birisidir. Tüm boylar ülkesi anlamında olan bu sözcük , belki de göçmenlerin değişik yerlerden buraya gelmesinden kaynaklanmaktaydı. Bunun yanısıra Pamphilia lehçesi, Dor istilasından önce güney Helenistan'da konuşulan dile benzerlik göstermesinden yola çıkarak buraya gelen kolonistlerin yaklaşık İÖ 1100 yıllarında bu bölgeye gelmiş olmaları beklenebilir.

Bunun yanısıra Karatepe arkeolojik sitinde bulunan biri Finike diğeri Hitit dilinde yazılmış yazıtta Assitawandas adlı kral kenti nasıl kurduğunu anlatmakta ve kendisinin Finike dilinde MPS, Hititçe Muksas adlı bir kişinin soyundan geldiğini belirtmektedir. Bu yazıt yaklaşık olarak İÖ 8.yy'a tarihlendirilmektedir. Öte yandan Mopsos'un Aspendos kentini kurduğu sanılmaktadır. Kentin ismi erken dönem sikkelerinde Estwediiyis olarak geçmektedir. Bu adın Astiwandas ile benzerliği raslantı olarak değerlendirilmemelidir. Sonuç olarak, Mopsos ve diğerlerinin önderliğinde göçmenlerin Troia savaşıdan hemen sonra bu bölgeye yerleştikleri

kabul edilebilir. Özellikle Perge kentinde Mopsos tapınımı olduğu bilinmektedir. Ayrıca Adana'nın doğusunda Mopsuestia adlı bir kentin varlığı diğer bir kanıtı oluşturmaktadır.

Sillyon, Aspendos ve Perga'de ortak bir kullanılmış olmasına karşın (İÖ2.yy'a kadar), Side'de tamamen farklı ve halen çözülememiş bir dil ile karşılaşmaktadır. İskender'in seferi ile yerel lehçeler ortadan kalkmış ve "koine" dene ortak bir Helen lehçesi tüm bölgelerde egemen olmuştur.

Pamphilia kolonizasyonunu izleyen beş yada altı yüzyıl tam bir boşluktur. İÖ6.yy'da Lydia kralı Kroissos dağlık olarak düşünüp alma zahmetine katlanmayınca Lykia ve Klikia dışında tüm halkları egemenlikleri altına almışlardır. Pers - Yuna savaşları sırasında Kserkes'in ordusuna askeri yardımda bulunmuşlar ama bu çok verimli olmamıştır. Persler'in Helenistan yenilgileri sonucunda Atina'nın oluşturduğu Attik-Delos deniz birliğine girmemiş olan bölge Pers idaresi altında kalmıştır. İÖ460 yılında Kserkes son bir saldırı için Aspendos limanında bir donanma toplamış fakat Atina komutanı Kimon buraya bir hareket düzenleyerek Pers ordusunu ve donanmasını yenilgiye uğratmıştır. (Eurymedon Savaşı)

Kral Barışı sürecinin sonunda bölge tarihi ve siyasi yapısı ile detaylı bilgilere sahip olunamamıştır. Burası da diğer bölgeler gibi satrap adı verilen valilerin yönetimine girmiş, bu dönem İskender'in Anadolu'ya gelişine kadar sürmüştür. Pamphilia bölgesinde İskender'in ilk durağı Perge kenti olmuştur. daha önceden İskender'in rehberliğini yapan Pergelilere karşı İskender dostça davranmıştır. Aspendos'ta daha önceden kendisine elçiler göndererek barış isteklerini belirtirler. Side'ye geçen İskender burada da bir direnişle karşılaşmaz. Sillyon kentinde direniş ile karşılaşan İskender burayı almak konusunda karar veremez bunun sebebi oldukça dağlık olması ve denize uzaklığı olmalıdır. İskender'in ölümünden sonra krallıklar arasında paylaşılan bölge Seleukoslar'ın egemenliği altına girmiştir. Bölgenin doğusunda bulunan Seleukia kenti bu savı desteklemektedir. Aynı dönem içersinde bölgede Ptolemaioslular'ında egemenlik kurduğunu Strabon'dan öğrenmekteyiz.

Strabon, Seleukia kenti gibi bir Ptolemaia kentinden bahsetmektedir, fakat varlığı halen saptanabilmiş değildir. Bu dönemdeki uygulamalarda kağıt üzerinde kalmış tüm kentler bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. İÖ203 yılında Antiokhos tüm Pamphilia'yı egemenliği altına almıştır. Fakat bu süreç aşırı hırsından dolayı İÖ 190 yılındaki Magnesia Savaşı yenilgisyle sonuçlanacak ve Roma ordularının Anadolu'ya geçmesine yol açacaktır. Bu savaşta Pamphiliyalılar Antiokhos'un yanında yer almışlardır.

Magnesia Savaşı ile yenilgiye uğrayan Antiokhos bölgedeki hakimiyetini kaybetmiş ve bölgenin hakimiyeti Pergamon krallığına bırakılmıştır. İÖ133 yılında Pergamon krallığının bir vasiyetle Roma İmparatorluğuna bırakılmasından sonra Doğuda bulunan ülkelerin yükünü taşımak istemeyen Roma İdaresi çekirdeği oluşturan Batı Anadolu kıyılarını Asia eyaleti yapıp sınır bölgeleri olan Klikia, Pamphilia ve Lykia'yı eyaletin dışında tuttular.

Seleukoslar'ın İÖ 2 yy boyunca güçlerini zamanla kaybetmeleri sonucunda ivme kazanan korsanlık ciddi bir tehlike oluşturmaya başlamıştır. Romalılar ilk başlarda bunu engellemeyip desteklemişlerdir. Bunun sebebi Roma'da kölelere olan ihtiyacın sürekli olarak artmasıdır. İÖ167 yılında Romalılar Delos adasını serbest liman ilan ederek köle ticaretinin merkezi bile yapmışlardır. Ama korsanların daha ileri gidip kentleri de yağmalamalara başlamalarıyla Roma bazı önlemler alınması ihtiyacını duymaya başlamıştır. Romalılar bu hızla gelişen tehlikenin önüne geçebilmek amacıyla Cilicia adında bir eyalet kurdular. Bu eyalet esasen korsanların engellenmesi için oluşturulan yapay bir eyalet konumundaydı. Burada görev yapan valiler de kendi çıkarları için halkı sömürmekten geri kalmıyorlardı. Bunlardan en ünlüsü Dolebella adındaki vali idi.

Fakat bu dağınık siyasi ortam bölgede en çok korsanların işine yaramıştır. Adı geçen bölgelerde Zenikites adı verilen korsan bu boşluktan iyi yararlanmış ve Olympos kentini kendine üs yaparak tüm kıyıları haraca bağlamıştı. İÖ 67 yılında Pompeius tüm Akdenizde kendilerine hareket serbestisi bulan korsanlara karşı tam bir zafer kazanmıştır. Pompeius'tan önce Servilius Vatia, Zenikites'in gücünü sona erdirmiştir.

Pompeius, Korakesion önlerindeki deniz savaşından sonra korsanların kalelerini kuşatarak bu tehlikenin ortadan kaldırılmasına katkıda bulunmuştur. İÖ44 yılında Ceasar'ın öldürülmesi ile Brutus ve Cassius karşılarında Octavianus ve Marcus Antonius'u buldular. Doğunun yönetimi Marcus Antonius'a verilmiştir. Henüz Roma eyaleti olamamış bu bölgeye vasal kral atamıştır. Bu kral Galatia kralı Amyntas'dır. Bu kral kendi adına Side'de sikke bile bastırmıştır. Antonius'un hükümdarlığı İÖ31 yılında Kleopatra ile Octavianus karşısında hezimete uğradıkları Actium Deniz savaşı ile son bulmuş bu olay ile Roma Cumhuriyet dönemi sona ermiş ve zafer kazanan ve Augustus ünvanı alan Octavianus yeni bir imparatorluk kurmuştur. (İÖ27)

Artık eyaletlere atana valileri bizzat imparator atıyor ve ona karşı sorumlu oluyorlardı. Roma imparatorluğunun politikası finans konuları dışında kentlerin işlerini düzenlemelerini ve barış içinde yaşamalarını özgür bırakmıştır. Cumhuriyet Döneminde özgürlüklerini koruyan kentler yine özgür bırakıldılar Aspendos, Side ve Perge gibi kentler böyle bir statüde oldukları bilinmektedir. Adı geçen bu kentler otonom sikke basabiliyorlardı.

İÖ 43 yılında Cladius Pamphilia ve Clicia'yı Lycia- Pamphilia adı altında birleştirmiştir. Kağıt üzerinde birbirine kuramsal olarak bağlı olarak bağlanan bu bölgeler pratik olarak kendi özgür yönetimlerini sürdürmüşlerdir. Bu arada eyaletlerde imparatorların tanrı gibi taltif edilmeleri yani tanrılaştırma süreci de başlamış oluyordu. M.S.2 yy'da bir çok kent tanrılar ve tanrıçalar ile birlikte imparator kültüne de sahiptiler.

Traianus'tan Marcus Aurelius'a kadar geçen ve M.S.2.yy'ı kapsayan dönemde yaşam standartı en yüksek seviyesine ulaşmıştır. M.S.3-4 yy'larda imparatorluk ve buna bağlı olarak eyaletler imparatorların beceriksizlikleri ile de orantılı olarak bir çözülme süreci içine girmişlerdir. Bu dönemde huzursuzluk oldukça artmıştır.

İmparator Diocletianus'un başlattığı (284-305) ve ardıllarının devam ettiği reform hareketleri eyaletlerin geniş çapta düzenlenmesini gündeme getirmiştir. Bu değişiklikler zamanında Lykia ve Pamphilia'nın uyumsuz beraberlikleri de çözülerek tekrar ayrı birer eyalet kimliği kazanmışlardır.